

Natuurlijke vijanden?

*Verschuivingen in het denken over de relatie natuurbescherming-landbouw in
Nederland en Groot-Brittannië (1905-1985)*

Naam student: Erik Pees
Studentnummer: 6221009
E-mailadres: e.pees@students.uu.nl
Begeleider: Hans Schouwenburg
Datum: 29-06-2018

MA Geschiedenis van Politiek en Maatschappij, Universiteit Utrecht

‘The Agricultural Revolution was history’s biggest fraud.’¹

Foto voorblad: Doriann Kransberg, *Boerderij bij het Naardermeer* (1998), geraadpleegd: juni 2018. Zie: https://beeldbank.amsterdam.nl/beeldbank/indeling/detail?q_searchfield=naardermeer.

¹ Yuval Noah Harari, *Sapiens. A brief history of humankind* (2011) 91-2.

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave.....	3
Voorwoord.....	4
Een moeizame relatie.....	6
1. Natuurbescherming-landbouw in Nederland.....	13
A. Vereniging ter behoud van natuurmonumenten in Nederland (1905-1920)	14
B. Contact-Commissie voor Natuur en Landschapsbescherming (1932-1954)	21
C. Stichting Natuur en Milieu (1972-1980).....	32
2. Natuurbescherming-landbouw in Groot-Brittannië.....	44
A. The Society for the Promotion of Nature Reserves (1912-1915).....	45
B. Natuur-landbouw in oorlogstijd (1940-1945)	53
C. Natural Environmental Research Council (1984)	63
3. Overeenkomsten en verschillen tussen natuurbescherming-landbouw in Nederland en Groot-Brittannië	72
Conclusie	94
Primaire bronnen	99
Literatuurlijst	100

Voorwoord

Ik ondergeteekende Johannes Hermannus Theodorus Wilhelmus van den Ham, oud-notaris, wonende te Lunteren, eigenaar van het zoogenaamde Buurtbosch, willende de toekomst van dat bosch verzekeren ten voordele en nutte van het dorp Lunteren, verklaar dientengevolge bij dit mijn testament in het leven te roepen en daar te stellen eene

Stichting
onder den naam van
Het Luntersche Buurtbosch
gevestigd te Lunteren.²

Op nog geen vijf minuten wandelen van het huis waar ik geboren en getogen ben ligt een niet zo groot maar bijzonder bos, met een opmerkelijk stelsel van wandelpaden in de vorm van een bladmotief, een openluchtzwembad, het ‘middenpunt van Nederland’ – zoals er wel meer in Nederland zijn – en de Muur van Mussert.³ Het was een verrassing om tijdens mijn onderzoek – waarvan het resultaat voor u ligt – op een tekstpassage over dit bos te stuiten in *Het bedwongen bos* van Dick van der Meulen, waaruit bovenstaande citaat afkomstig is.⁴ De welgestelde notaris Johannes van den Ham (1822-1912) kocht vanaf 1886 stukken woeste grond aan en liet ze ontginnen en beplanten met bomen – voornamelijk Amerikaanse eiken. Na zijn dood in 1912 schonk Van den Ham het bos via een stichting aan de inwoners van het Veluwe dorp Lunteren.⁵

Nog geen negentig jaar later maakte één van deze inwoners dankbaar gebruik van zijn eigenaarschap. Als jongen heb ik daar veel gespeeld, gefietst, gezwommen, gewandeld en geklommen – er verdwalen zoals Van der Meulen deed zal mij niet overkomen. Wel was ik een beetje vergeten – of had ik mij nooit helemaal beseft – hoe jong het Luntersche Buurtbosch eigenlijk is. De bomen schenen mij als kind zó machtig en oud toe, dat deze woeste natuur grotendeels te danken is aan het hobbyproject van een volksverheffer valt niet helemaal met mijn herinnering te rijmen. Een mooie opening voor deze scriptie vormt de anekdote wel:

² Dick van der Meulen, *Het bedwongen bos. Nederlanders en hun natuur* (Amsterdam 2009) 16.

³ René van Heijningen, *De muur van Mussert. NSB-hagespraken in Lunteren, 1936-1940* (Amsterdam 2015).

⁴ Van der Meulen, *Het bedwongen bos*, 15-8.

⁵ ‘Notaris van den Ham’, *Het Luntersche Buurtbosch*, geraadpleegd: juni 2018. Zie: <https://www.buurtbosch.nl/notaris-van-den-ham/>.

Ondanks het curieuze padenpatroon, het Middelpunt en Mussert is de geschiedenis van het Lunterse Buurtbos typerend voor de veranderingen in de natuur in Nederland en in het denken daarover: een landschap dat al zo'n vijfduizend jaar geleden in cultuur moet zijn gebracht en heel langzaam aftakelde tot een uitgeputte, voor bijna alle agrarische doeleinden (...) onbruikbare heidevlakte, om vervolgens, na 1870, van 'woeste grond' te worden herschapen in een afwisselend bosgebied⁶

Tussen de akkers en weiden van de Veluwe staat een bos. De eerste en mooiste natuur die ik ken.

⁶ Van der Meulen, *Het bedwongen bos*, 18.

Een moeizame relatie

Wanneer (...) de land- en tuinbouw (...) ernstige moeilijkheden in den weg worden gelegd, op grond van de overweging, dat door de voorgenomen werken de flora of fauna in gevaar wordt gebracht, zal het belang van deze flora of fauna en van het zeer geringe aantal personen, dat daar rechtstreeks belang bij heeft terzijde moeten worden gesteld voor de groote belangen van de cultuur.⁷

Deze woorden stonden in de brief ‘Overmatige eischen der natuurbeschermers’, die gericht was aan de ministerraad. In het verzuilde Nederland van 1934 wisten de drie grootste boerenbonden hun levensbeschouwelijke verschillen opzij te zetten, verenigd tegen de gezamenlijke vijand: de natuurbeschermers.⁸ De strekking van de brief luidde als volgt: de land- en tuinbouw ondervonden sinds enkele decennia hinder van ‘natuurbeschermers’; stedelingen die ‘natuurschoon’ wilden beschermen. Dit terwijl er nauwelijks landschappen waren die niet ontstaan of beïnvloed waren door menselijk ingrijpen. Sterker nog, dit natuurschoon was vrijwel zonder uitzondering tot stand gekomen onder invloed van de plattelandsbevolking, maar hoewel zij van oudsher het beste was toegerust voor verzorging van het land en met de beste bedoelingen opereerde, leek het alsof het platteland meer en meer onderworpen werd aan de stedelijke eisen.

Een reactie uit het natuurbeschermingskamp volgde. De Contact-Commissie voor Natuur en Landschapsbescherming (CCNL) weerlegde de tegenstelling stedeling-plattelandsbevolking zoals door de boerenbonden geschetst. Immers, eenieder had belang bij het genieten van ‘de schoonheid en rijkdom van de Schepping’.⁹ Ook verwees zij naar activiteiten van natuurbeschermers, zoals het helpen behouden van onder andere landgoederen en bossen, waarin zij het bewijs zag:

⁷ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief Contact-Commissie Natuur- en Landschapsbescherming, 300: Stukken betreffende natuurbescherming en landbouw (1933-1948), afschrift ‘Overmatige eischen der natuurbeschermers’, 14 juni 1934.

⁸ Het Koninklijk Nederlands Landbouwcomité (1917), de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond (1918) en de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond (1896), die in 1995 opgingen in de algemene Land- en Tuinbouworganisatie Nederland.

Zie bijvoorbeeld: Mari Smits, *Boeren met beleid. Honderd jaar Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond, 1896-1996* (Nijmegen 1996).

R. van der Woude, *Op goede gronden. Geschiedenis van de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond 1918-1995* (Hilversum 2001).

⁹ IISG, CCNL, 300, reactie op ‘Overmatige eischen der natuurbeschermers’.

dat natuurbescherming en de belangen van de cultuur niet strijdig met elkaar behoeven te zijn, dat integendeel een vruchtbare samenwerking mogelijk is, die strekken kan tot heil van ons land en van zijne geheele bevolking.¹⁰

De landbouworganisaties zouden echter niet in staat zijn om op wetenschappelijke gronden en met ‘welwillend en offervaardig overleg’ tot een optimale inrichting van het Nederlandse landschap te komen.

Dit conflict lijkt illustratief te zijn voor de relatie tussen twee groepen die beiden aanspraak maken op stukken grond, om verschillende redenen en met verschillende doelen, respectievelijk bescherming van ‘natuur’ en agrarische productie: de natuurbeschermers en boeren. Zowel de georganiseerde natuurbescherming als de landbouw lijken tegenstrijdige belangen te hebben en er een andere denkwijze op na te houden. Echter, beide stellen in de hierboven genoemde brieven ook te willen samenwerken, al is het de vraag in hoeverre het hier enkel retoriek betreft. De Nederlandse landbouw is tegenwoordig internationaal gezien een bijzonder geval: hoewel de totale oppervlakte landbouwgrond één van de kleinste van Europa is, behoort Nederland toch tot de grootste netto-exporteurs van landbouwproducten. Dit komt door een zeer hoge productiviteit, maar dit intensieve karakter heeft een keerzijde, namelijk een zeer intensief gebruik van kunstmest en chemische bestrijdingsmiddelen, met een zware druk op het milieu als gevolg.¹¹

De geschiedschrijving over de natuurbescherming en landbouw kent twee opvallende zaken. Ten eerste worden er in de literatuur twee aparte verhalen verteld: de geschiedenis van de natuurbescherming en de geschiedenis van de landbouw. Dit is opmerkelijk gezien zij veel met elkaar te maken hadden, zo illustreert het bovenstaande. Dit historiografisch schisma valt deels te verklaren doordat de landbouw een vele malen ouder fenomeen is dan de natuurbeschermingsbeweging. In *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000*, het standaardwerk over de Nederlandse landbouwgeschiedenis, definieert Jan Bieleman landbouw als de poging complexe biologische reproductieprocessen te beheersen. Ondanks de talrijke veranderingen benadrukt hij continuïteit, aan de hand van zijn definitie en door een doorgaand non-lineair intensiveringsproces in het landbouwbedrijf te ontwaren.¹² In 1850 begint volgens Bieleman een nieuwe periode die rond 1950 gevolgd werd door de voorlopig

¹⁰ IISG, CCNL, 300, reactie op ‘Overmatige eischen der natuurbeschermers’.

¹¹ Egbert Tellegen, *Groene herfst. Een halve eeuw milieu* (Amsterdam 2010) 115-6, 129.

¹² Jan Bieleman, *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000* (Amsterdam 2008)13-4, 19, 567.

laatste fase in de geschiedenis van de Nederlandse landbouw, gekenmerkt door een proces van intensivering, mechanisatie, rationalisatie, schaalvergroting en specialisatie. De natuurbescherming komt in dit langetermijnperspectief laat en summier in beeld: in de jaren zeventig kwam aandacht voor de negatieve gevolgen van de landbouw op het milieu, natuur en het landschap. De publieke opinie kantelde en toonde zich kritisch ten aanzien van de landbouw.¹³

Een tweede bijzonderheid in de historiografie is dat als de relatie tussen de natuurbescherming en de landbouw al besproken wordt, dit doorgaans in negatieve bewoordingen gebeurt. In één van de weinige studies waarin de relatie natuurbescherming-landbouw expliciet wordt bestudeerd ontstaat echter een genuanceerder beeld. In het proefschrift *Dynamiek in de Nederlandse natuurbescherming* analyseert Jos Dekker de strategieën van de particuliere natuurbescherming. Hij richt zich hierbij voornamelijk op ontwikkelingen tussen 1932-1972 binnen enerzijds de Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming (CCNL. Na 1972: Stichting Natuur en Milieu) en de Stichting voor de Landbouw (later het Landbouwschap geheten).¹⁴ Dekker stelt dat de landbouw ‘een van de belangrijkste bedreigingen van natuur en landschap en een geduchte tegenspeler’ van de natuurbescherming is.¹⁵ In deze geschiedenis lagen volgens Dekker meermaals kansen tot samenwerking, die maar ten dele zijn benut. Tegenover perioden van toenadering tussen 1948-1954 en 1966-1972 stonden perioden van wederzijdse frustraties en vijandigheid.¹⁶

Natuurbescherming en landbouw worden dus onterecht afzonderlijk bestudeerd en hun relatie lijkt complexer dan het in de historiografie dominante vijandsbeeld. Dekkers vertoog kan slechts worden gezien als een aanzet tot onderzoek naar landbouw-natuurbescherming, aangezien hij zich beperkt tot twee organisaties in Nederland op centraal niveau in een betrekkelijk korte periode. Historische studies over natuurbescherming richten zich vaak op één land of organisatie; vergelijkende onderzoeken zijn dun bezaaid. Dit onderzoek wenst deze historiografische leemte op drie manieren op te vullen: door de relatie natuurbescherming-landbouw expliciet als onderwerp van studie te nemen, door deze over een lange tijdsperiode – tachtig jaar – te bestuderen en hierbij tenslotte een vergelijkend perspectief te hanteren.

¹³ Bieleman, *Boeren in Nederland*, 570-4.

¹⁴ *Ibidem*, 11-2.

¹⁵ Jos Dekker, *Dynamiek in de Nederlandse natuurbescherming* (Utrecht 2002) 10.

¹⁶ Dekker, *Dynamiek in de Nederlandse natuurbescherming*, 300-1.

Het vertrekpunt van deze studie is de periodisering in de Nederlandse natuurgeschiedenisbeweging zoals de bioloog en wetenschapshistoricus Henny van der Windt in zijn proefschrift *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990* hanteert.¹⁷ Van der Windt stelt de vraag hoe het begrip ‘natuur’ in de Nederlandse natuurbeschermingsbeweging is geconstrueerd en welke betekenis is gestabiliseerd, met bijzondere aandacht voor de rol van de wetenschap bij de transformatie- en stabilisatieprocessen van opvattingen.¹⁸ Van der Windt komt op basis van diepte-interviews en literatuur- en archiefonderzoek tot de conclusie dat het begrip ‘natuur’ veranderlijk is geweest door ontwikkelingen in de wetenschap, natuur zelf en maatschappij. Hoewel sprake is van continuïteit wat betreft het idee dat het beschermen van mooie en evenwichtige natuur noodzakelijk is, is sprake van periodieke veranderingen in de keuze van welke gebieden beheerd dienen te worden en op welke manier.¹⁹

Van der Windt onderscheidt een viertal perioden van verandering, die overigens overlap vertonen en soms een lange aanloop kennen: de vormende jaren van de georganiseerde natuurbescherming (1880-1910); de discussie van de jaren dertig en veertig rond de botsende idealen van biodiversiteit en ongerepte natuur, wat tot het concept ‘half-natuur’ leidde; de democratisering van de beweging en opkomst van de milieubeweging in de jaren zestig en zeventig; de ontwikkeling van het begrip ‘natuurontwikkeling’ en onder andere het watermanagement van Rijkswaterstaat in de jaren tachtig en negentig.²⁰ De landbouw neemt in Van der Windts vertoog een ondergeschikte positie in. Om distantie van het huidige maatschappelijke debat te houden worden bij bestudering van de relatie natuurbescherming-landbouw enkel de eerste drie momenten van verandering getoetst door per ‘moment’ een andere organisatie te bestuderen.

In deze studie staat de vraag centraal in hoeverre verschuivingen in het denken over natuurbescherming terug te zien zijn in de manier waarop de relatie natuurbescherming-landbouw is gedefinieerd en geoperationaliseerd in Nederland en Groot-Brittannië (1905-1985). Een terugkerend thema is de vraag in hoeverre sprake is van verandering dan wel continuïteit in de wijze waarop de relatie natuurbescherming-landbouw vorm heeft gekregen.

¹⁷ Henny van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990* (Dissertatie Groningen 1995).

¹⁸ Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land?*, 13-4.

¹⁹ *Ibidem*, 255.

²⁰ *Ibidem*, 23-4, 248-254.

De tijdsafbakening betreft het ontstaan van de georganiseerde natuurbeschermingsbeweging in 1905 en het jaar 1985 als praktisch eindpunt.

Bij bestudering van natuurbescherming-landbouw worden twee casussen met elkaar vergeleken: Nederland en Groot-Brittannië. Een vergelijkend perspectief is waardevol om twee redenen. Ten eerste biedt een vergelijkende analyse zicht op het samenspel van factoren in de totstandkoming van de relatie natuur-landbouw binnen . Hierdoor wordt het mogelijk te verklaren waarom op sommige momenten wel en andere momenten geen sprake was van toenadering en samenwerking. Ten tweede ontstaat inzicht in de interne dynamiek van de nationale bewegingen rond natuurbescherming-landbouw en de invloed van de internationale context waarin ze zijn ingebed.

Voor Nederland en Groot-Brittannië als casussen is gekozen omdat zij enerzijds als buurlanden mogelijk beïnvloed zijn door dezelfde internationale ontwikkelingen rond natuurbescherming en landbouw. Anderzijds zijn beide bewegingen aan verandering onderhevig geweest en kennen een eigen dynamiek. De vroege Britse natuurbescherming wordt getypeerd als een beweging met veel ‘gevoel voor dieren’.²¹ In Nederland stond in de beginjaren de bescherming van ‘merkwaardigheden’ in het landschap door Natuurmonumenten centraal.²² De Britse natuurbescherming kwam gezien de vroege industrialisatie van het land relatief vroeg op gang en speelde ze rond 1900 een centrale rol qua internationale dierenbescherming.²³ Aan het einde van de twintigste eeuw was Nederland echter toonaangevend.²⁴ In de literatuur wordt de wijze waarop de natuurbeschermingsbeweging zich in Nederland en Groot-Brittannië ontwikkelde verklaard door een respectievelijk actieve en passieve houding van de overheid.²⁵

De relatie natuurbescherming-landbouw is relatief onontgonnen terrein en voor dit onderzoek is dan ook veel ‘nieuw’ bronnenmateriaal ontsloten. Het gaat hier om archiefstukken van natuurbeschermingsorganisaties – interne nota’s, verslagleggingen van bijeenkomsten, correspondentie met externe partijen en publicaties van onderzoek of

²¹ Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land?*, 36-8, 62.

²² *Ibidem*, 62.

²³ *Ibidem*, 26.

Mark Cioc, ‘Introduction’, in: Mark Cioc, *The game of conservation. International treaties to protect the world’s migratory animals* (Ohio University Press, 2009) 1-13.

Raf de Bont, ‘Dieren zonder grenzen. Over wetenschap en internationale natuurbescherming, 1890-1940’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125 (2012) afl. 4, 520-535.

²⁴ Henk van den Belt, ‘Networking nature, or Serengeti behind the dikes’, *History and Technology* 20 (2004) afl. 3, 311-333.

²⁵ Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land?*, 36, 42.

promotiemateriaal. De inventarisatie van het materiaal heeft er toe geleid dat de twee empirische hoofdstukken vrij lang zijn geworden. Na deze twee hoofdstukken volgt een hoofdstuk waarin beide casussen met elkaar worden vergeleken.

Voor de analyse van het materiaal wordt gebruik gemaakt van het concept ‘storyline’ van politicoloog Maarten Hajer, waarmee hij het milieudiscours heeft geanalyseerd.²⁶ Dit concept verbindt de taal – wat wordt er gezegd? – met sociale praktijken en de rol van actoren in instituties in dit proces. Een ‘storyline’ is een coherente verzameling van ideeën rond een probleem en de oplossing van dit probleem, die doorgaans kort wordt geformuleerd en aanzet tot actie. Rond ‘storylines’ vormen zich coalities van actoren die elkaar niet noodzakelijkerwijs kennen.²⁷

Om verschuivingen in het denken over natuurbescherming-landbouw bloot te leggen worden vier variabelen gehanteerd. Aan Hajer ontleen ik er drie: de ‘storylines’, de rol van actoren in het proces van definiëring en coalitievorming rond deze ideeën en de institutionalisering van de storyline. Wat betreft actoren gaat het hier om het soort actor, de expertise die ze hebben – bijvoorbeeld specifieke wetenschappelijke kennis of financieel kapitaal – en de netwerken waarin zij zich bevinden. Bij institutionalisering gaat het om praktijken die voortkomen uit de storyline zoals een nieuwe organisatie, wet- of regelgeving. De vierde variabele ontleen ik aan Van der Windt. Hij heeft laten zien hoe belangrijk het ontstaan van een nieuwe wetenschappelijke discipline, concept of theorie is geweest voor verschuivingen in het denken over natuurbescherming. Voor dit onderzoek wordt nagegaan of en in hoeverre wetenschappelijke kennis van invloed is geweest op de geschiedenis van natuurbescherming-landbouw.

Ook in de huidige tijd lijken de natuurbescherming en landbouw op gespannen voet met elkaar te staan. Afgelopen maart publiceerde de Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (RLI) het rapport *Duurzaam en gezond. Samen naar een houdbaar voedselsysteem*.²⁸ Met het oog op de wereldwijde doelstelling om de klimaatopwarming wereldwijd te beperken tot idealiter 1,5° C, pleit het rapport voor het terugdringen van het aandeel dierlijke eiwitten in de totale eiwitconsumptie met 40% in 2030. Daarnaast adviseert

²⁶ Maarten A. Hajer, *The Politics of Environmental Discourse. Ecological Modernization and the Policy Process* (Oxford: Clarendon Press, 1995).

²⁷ Zoals te lezen in: Ann van Herzele, ‘A forest for each city and town. Story lines in the policy debate for urban forests in Flanders’, *Urban Studies* 43 (2006) afl. 3, 673-696, aldaar 675.

²⁸ RLI, *Duurzaam en gezond. Samen naar een houdbaar voedselsysteem* (2018).

ze, met het oog op het verminderen van broeikasgasuitstoot, de veestapel te verkleinen.²⁹ Onlangs publiceerde Trouw de resultaten van één van de grootste Nederlandse opinieonderzoeken onder boeren ooit, met twee verrassende uitkomsten. Enerzijds vindt de boer dat er een te negatief maatschappelijk beeld van de landbouw bestaat, dat voor een groot deel door enkele groene maatschappelijke organisaties wordt veroorzaakt. Volgens 85% van de boeren is de landbouw in ‘crisis’; zeventig procent definieert deze crisis als ‘politiek-maatschappelijk’. Door de traditionele landbouworganisaties voelt negentig procent zich niet vertegenwoordigd. Anderzijds is sprake van ‘groene toenadering’: bijna tachtig procent van de boeren pleit voor een betere samenwerking met de groene maatschappelijke organisaties en wil overstappen op natuurvriendelijkere productiemethoden. Bijna de helft wenst zijn of haar bedrijf de komende tien jaar te willen verduurzamen. Ongeveer 97% (!) is het eens of zeer eens met de stelling ‘Ik bescherm de natuur als boer’.³⁰ Elders wordt gesteld dat ‘het boerenland smacht naar een visionair’.³¹ Dit vormt een uitdaging voor boerendochter en minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit Carola Schouten, die zich al eerder negatief uitliet over het gepolariseerde debat en ‘De boer versus natuur’ een valse tegenstelling vindt.³²

Deze studie wenst het huidige maatschappelijke debat rond de natuurbescherming en landbouw in haar historische context te plaatsen. Ten tweede wenst deze studie, door het historiseren van het huidige debat, een bijdrage te leveren aan ditzelfde debat. De spanning natuurbescherming-landbouw bestaat in het hedendaagse maatschappelijk debat nog steeds; een historische studie naar het ontstaan en veranderen van deze relatie is vanuit dit oogpunt dan ook zeer actueel. Door momenten van toenadering en samenwerking tussen natuurbescherming en landbouw te identificeren en te verklaren wijst deze studie op mogelijkheden voor het benaderen van het probleem natuurbescherming-landbouw

²⁹ RLI, *Duurzaam en gezond*, 6-8.

³⁰ ‘Uitkomsten’, *De staat van de boer*, geraadpleegd: juni 2018. Zie: <https://destaatvandeboer.trouw.nl/resultaten/>.

³¹ Joop Bouma en Hans Marijnissen, ‘Het boerenland smacht naar een visionair’, *Trouw*, 19 juni 2018, geraadpleegd: juni 2018. Zie: <https://www.trouw.nl/groen/het-boerenland-smacht-naar-een-visionair~a3257146/>.

³² Mariska Vermaas en Jan Braakman, ‘Ik moet ook besluiten nemen die boeren niet leuk vinden’, *Boerderij*, 18 december 2017, geraadpleegd: januari 2018. Zie: <http://www.boerderij.nl/Home/Achtergrond/2017/12/ik-moet-ook-besluiten-nemen-die-boeren-niet-leuk-vinden-226740E/>.

Thijs Niemantsverdriet en Geertje Tuenter, ‘Schouten kiest niet tussen boer en natuur’, *NRC.nl*, 7 december 2018, geraadpleegd: januari 2018. Zie: <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/12/07/schouten-kiest-niet-tussen-boer-en-natuur-a1584208>.

1. Natuurbescherming-landbouw in Nederland

Ik ben niet gerust op de verhouding tussen de landbouw in de ruimste zin en de natuurbescherming; tel-kens zijn er dingen, die een goede verhouding bemoeilijken. Dit zijn altijd punten, waar een compromis moet worden gehandhaafd.³³

Aldus Marinus van der Goes van Naters, politicus en natuurbeschermer, bij een vergadering van de Commissie Overleg inzake Landbouw en Natuurbescherming in 1953. Bovenstaande is representatief voor natuurbescherming-landbouw in Nederland. Op momenten was sprake van toenadering tussen landbouw- en natuurbeschermingsorganisaties, zoals in het overlegorgaan waar Van der Goes van Naters sprak, maar zelfs in zulke gevallen bleek de samenwerking moeizaam te gaan. Er diende gepolderd te worden, met of zonder hulp van de overheid.

In dit hoofdstuk staat de vraag centraal hoe de relatie natuur-landbouw gedefinieerd en geoperationaliseerd werd in Nederland binnen drie organisaties in verschillende tijdsperiodes. De gehanteerde tijdsafbakening volgt globaal Van de Windts periodisering van de natuurbescherming: de vormende jaren 1880-1920; discussies over natuurbeheer in de jaren dertig en veertig; de democratisering en het ontstaan van de milieubeweging in de jaren zestig en zeventig. De drie organisaties zijn de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland van 1905 tot en met 1920, de Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming tussen 1932 en 1954 – met bijzondere aandacht voor haar Commissie Overleg inzake Landbouw en Natuurbescherming (1948-1954) – en Stichting Natuur en Milieu tussen 1972 en 1980, specifiek haar Werkgroep Landbouw (1979-1980). Het archief van Natuurmonumenten ligt in het Stadsarchief Amsterdam. De documentatie van de andere twee organisaties zijn te vinden in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam.

Voor Natuurmonumenten is gekozen aangezien zij wordt beschouwd als de belangrijkste natuurbeschermingsorganisatie in de vroege geschiedenis van de Nederlandse beweging.³⁴ De Contact-Commissie voor Natuur- en Landschapsbescherming is voor deze studie interessant aangezien in haar Commissie Overleg inzake Landbouw en Natuurbescherming zowel

³³ ISSG, CCNL, 305, notulen van de zevende vergadering van de COLN op 19 mei 1953.

³⁴ Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land?*

Hans Paul Gorter, *Ruimte voor natuur. 80 jaar bezig voor de natuur van de toekomst* (Den Haag 1986).

natuurbeschermers als landbouwers zitten. Tenslotte is Stichting Natuur en Milieu een organisatie die weliswaar voortkwam uit oudere organisaties, maar door de intrede van het milieuconcept ook inzicht geeft in een nieuwe dynamiek binnen de geschiedenis van natuurbescherming-landbouw.

Elke organisatie wordt op basis van vier variabelen vergeleken. Ten eerste het ontstaan van *storylines* rond natuurbescherming-landbouw, oftewel een definiëring van een probleem en oplossing. Dan de rol die actoren spelen in het proces van mobilisering en coalitievorming rond deze storyline. Ten derde de invloed van wetenschappelijke kennis in dit proces en tenslotte uit de storyline voortkomende praktijken; operationalisering door wet- en regelgeving of het ontstaan van nieuwe instituties. Het betoog kent per organisatie drie stappen: eerst volgt een historiografische inbedding, dan een beschrijving van de oorspronkelijke situatie van de natuurbescherming – oftewel bestaande institutionele omstandigheden – en als derde de analyse van de vier variabelen op basis van archiefstukken.

A. Vereniging ter behoud van natuurmonumenten in Nederland (1905-1920)

In de historiografie neemt Natuurmonumenten een centrale plaats in wat betreft het ontstaan van de georganiseerde natuurbescherming. Volgens Van der Windt was Natuurmonumenten bepalend voor de vormgeving van de natuurbeschermingsbeweging in Nederland. In dit proces van ‘stabilisatie en verharding van de denkstijl’ werden keuzes gemaakt die de verdere ontwikkeling van de beweging sterk zou bepalen; hierbij werden bepaalde ideeën, werkwijzen en groepen uitgesloten. Een van de achtergestelde groepen waren de boeren. Natuurbescherming was vooral een zaak van het welvarender bevolkingsdeel.³⁵ Het is dan ook niet verrassend dat de landbouw niet vaak expliciet genoemd wordt in archiefstukken. Wel is in de vroege jaren van Natuurmonumenten sprake van een gematigd positieve maar kritische houding ten opzichte van de praktijk van ontginningen, ontwatering et cetera. Een reden voor deze ambigue houding was volgens Hans Gorter, de naoorlogse directeur van Natuurmonumenten, de sociale kwestie: het ‘in cultuur brengen’ van land leidde tot een toenemende welvaart en was daarom zeer gewenst.³⁶ Daarnaast kan worden opgemerkt dat

³⁵ Van der Windt: ‘Hun [de boeren] opvatting over natuur klonk later nauwelijks door in de natuurbeschermingsbeweging. Natuurbescherming was vooral een kwestie voor de gegoede standen en hun opvattingen over natuur waren dus dominant. Deze situatie was niet uniek voor Nederland maar typisch voor de hele natuurbeschermingsbeweging.’ Zie: Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land?*, 61-2.

³⁶ Gorter, *Ruimte voor natuur*, 35.

ondanks dat de eerste veranderingen in het landschap door tijdgenoten herkend werden, de verhouding natuur en ontgonnen terrein nog totaal anders was dan in latere jaren.³⁷

De oprichting van Natuurmonumenten geschiedde op initiatief van de Nederlandse Natuurhistorische Vereniging (NVV) maar was van een bredere opzet. De vijftien andere organisaties bestonden uit wetenschappelijke natuurorganisaties, maar ook vertegenwoordigers van kunstenaars, dierentuin Blijdorp en uitvoerende instanties als de Koninklijke Nederlandsche Heidemaatschappij (KNHM) – die onder andere met de ontginning van ‘woeste gronden’ was belast. Ook de Nederlandsche Maatschappij voor Tuinbouw en Plantenkunde was aanwezig.³⁸ Het Nederlandsch Landbouw Comité had een uitnodiging ontvangen, dankte voor de eer, maar ontving naderhand wel graag de notulen.³⁹ De oprichting van Natuurmonumenten volgde direct op de controverse rond de plannen van de gemeente Amsterdam om het Naardermeer in gebruik te nemen als vuilstortplaats. Dit plan sneuvelde uiteindelijk – om andere, meer praktische, redenen dan de natuurbeschermers aandroegen – waarna Natuurmonumenten het meer in 1905 als eerste gebied aankocht.⁴⁰

Het bestuur van Natuurmonumenten bestond gedurende nagenoeg de hele bestudeerde periode uit een drietal dezelfde personen. De entomoloog en dendroloog Johannes Theodorus Oudemans (1862-1934) was in de betreffende periode voorzitter (1905-1927). Jac. P. Thijsse (1865-1945) was een schrijver, onderwijzer en amateur-veldbioloog. Zijn boeken en het samen met Eli Heimans uitgegeven tijdschrift *De Levende Natuur* waren destijds zeer populair en vormden de basis voor een groeiende lekenbeweging van natuurliefhebbers. Hij zou tot zijn dood secretaris van Natuurmonumenten blijven. Medeoprichter van Natuurmonumenten Pieter van Tienhoven was vanaf 1907 penningmeester en zou vanaf 1927 voorzitter worden. Gorter typeerde Oudemans als ‘de wetenschapsman’. Thijsse was ‘de popularisator der natuurkennis en propagandist der natuurbescherming’. Van Tienhoven roemt Gorter om zijn sterke netwerk in de financiële wereld, dat van waarde zou blijken voor

³⁷ Zo zijn de stedelijke gebieden in een eeuw zeven keer zo groot geworden. De spectaculairste verandering betreft echter het verdwijnen van de heidevelden, moerassen en stuifzanden voor negentig procent. Zie: Hans Renes, ‘Het Nederlandse landschap in de twintigste eeuw’, in: C. Boissevain e.a. ed., *Typisch Hollands! De verandering van het Nederlandse landschap en de Collectie Knecht-Drenth, 1900-heden* (Zutphen 2008) 51-120, aldaar 53-5.

³⁸ Tim Wachelder, ‘Natuurmonument Naardermeer. Woensdag weetje’, *Historiën*, 22 april 2015, geraadpleegd: juni 2018. Zie: <http://www.historien.nl/natuurmonument-naardermeer/>. Gorter, *Ruimte voor natuur*, 16.

³⁹ Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land?*, 55.

⁴⁰ Gorter, *Ruimte voor natuur*.

zowel Natuurmonumenten als de CCNL – iets wat door andere auteurs wordt bevestigd.⁴¹ Het soort actoren in deze tijd valt uiteen in drie groepen: adel, zakenlieden en biologen.

Tussen 1906 en 1920 steeg het aantal leden van Natuurmonumenten van nog geen 200 naar meer dan 5.000 (zie figuur 1.1). Reflecties tijdens algemene ledenvergaderingen op de staat van de natuurbescherming waren wisselend positief en negatief van aard, maar steeds benadrukten bestuursleden – de voorzitter of secretaris – twee zaken: ten eerste dat de natuur mooi, interessant en goed voor de mens is om verschillende redenen. Ze getuigt van een ‘woeste schoonheid’ die de wandelaar treft, de natuurminnaar in verrukking brengt en de dichter inspireert.⁴² Ten tweede is een terugkerende storyline dat de natuur kwetsbaar is, heden ten dage bedreigd wordt en beschermd dient te worden.⁴³ In beschouwingen op de maatschappij was het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog reden voor een tijdelijke impasse en uitstel van publicatie van een propagandastuk, gezien deze ‘de belangstelling in de meer ideële belangen der menschheid deed wijken voor het aangrijpende der verwoesting van het Cultuurleven’.⁴⁴ Tijdens de algemene ledenvergadering van 12 mei 1917 benadrukte Thijsse dat ondanks een ledenstijging sprake was van politieke en economische omstandigheden, alsmede een ‘mentaliteit van een groot deel der menschheid’ die het doel van Natuurmonumenten bemoeilijkten.⁴⁵

Statutair luidde het doel van de vereniging ‘het behouden van Natuurmonumenten in Nederland’. Natuurmonumenten waren:

alle merkwaardige deelen van den Nederlandschen bodem, alle in Nederland levende merkwaardige dieren, planten en levensgenootschappen, alsmede belangrijke overblijfselen van voorhistorische menselijke werkzaamheid, welke door uitbreiding der cultuur of andere oorzaken dreigen verloren te gaan.⁴⁶

⁴¹ Gorter, *Ruimte voor natuur*, 21.

Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land?*.

Over Van Tienhoven: Anne-Marie Mreijen, *De rode jonker. De eeuw van Marinus van der Goes van Naters 1900-2005* (Amsterdam 2018) 11.

⁴² SA, 999, 550: Specimina van gedrukte akten, kennisgevingen, brochures en ander publiciteitsdrukwerk. 1905-1941, brief ‘prospectus van het restant groot f 25.000,- der renteloze eerste hypothecaire obligatieleening van f 125.000,- dienende voor den aankoop van bosschen en vennen te Oosterwijk, aflosbaar á 100% door uitloting’, augustus 1914.

⁴³ Van der Windt spreekt in dit verband van twee ‘oer-ideeën’. Zie: Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land?*, 61.

⁴⁴ SA, 999, 555: Brochures betreffende het werk van de Vereniging, uitgegeven ten behoeve van het werven van leden. 1914-1915 en 1924, propaganda-brochure 1914-1915.

⁴⁵ SA, 999, 575: Verslagen der algemene leden vergaderingen 1913-1917, ALV van 12 mei 1917.

⁴⁶ SA, 999, 372: Statuten en huishoudelijk reglement en stukken betreffende de wijzigingen, ‘Statuten en huishoudelijk reglement van de Vereeniging tot behoud van Natuurmonumenten in Nederland’ (1906).

Oudemans benadrukte op de algemene ledenvergadering van 16 juli 1912 dat er bewust voor een brede definitie werd gekozen. Er moest door de vereniging een selectie worden gemaakt, gezien de onmogelijkheid aan alle verzoeken tot aankoop van gebieden gehoor te kunnen geven.⁴⁷ Het gestelde doel hoopte Natuurmonumenten te behalen door: het maken en bijhouden van een inventaris van ‘natuurmonumenten’ in Nederland; het verzamelen van informatie over de natuurbeschermingspraktijk in binnen en buitenland; verzamelen van de benodigde financiële middelen; het in eigen beheer nemen van gebieden; het beïnvloeden van de publieke opinie, door voordrachten en publicaties; lobbyen bij overheid, corporaties en particulieren.⁴⁸

Bij uitvoer van haar werkzaamheden verwierf Natuurmonumenten na het Naardermeer in de eerste vijftien jaar van haar bestaan een divers scala aan gebieden door het land, waaronder op Texel – vogelbroedplaatsen, weides – en verschillende bossen en heides, waaronder het Leuvenumse Bos en wat uiteindelijk het Nationaal Park de Veluwezoom werd.⁴⁹ Het beheer van deze natuurmonumenten was gericht op instandhouding van de toestand waarin deze gebieden zich bij aankoop bevonden.⁵⁰ Haar financiële middelen verwierf de vereniging middels donateurs, ledencontributies en waar mogelijk schenkingen of (rente)vrije leningen van andere verenigingen – zo leende de NNV 100 gulden voor de oprichtingsstatuten – of de overheid. Af en toe wist ze door schenkingen terreinen in bezit te krijgen. Het verzamelen van informatie over ‘natuurmonumenten’ in binnen- en buitenland, alsmede het beïnvloeden van de publieke opinie, kwamen samen in enkele gepubliceerde ‘propagandastukken’.

Natuurmonumenten had in deze periode een ambivalente houding ten opzichte van landbouw. Bij haar werkzaamheden kreeg Natuurmonumenten op verschillende wijzen te maken met het ‘in cultuur brengen’ van het land, praktijken van landgebruik als ontginningen, ontwatering, houtkap en ontbossing, visserij, het rapen van eieren en de jacht. Enerzijds sprak de vereniging negatief over dergelijke praktijken en kocht zij gebieden aan om de natuur hiertegen te beschermen. Anderzijds erkende ze de noodzaak ervan, werkte zij samen met agrariërs en ondernam zij zelf dergelijke activiteiten in haar gebieden. In reflectie op de houding van Natuurmonumenten tegenover de cultivering van het land stelde de voorzitter het volgende:

⁴⁷ SA, 999, 574: Jaarboekje met naamlijsten van donateurs, leden en correspondenten, 1910-1912.

⁴⁸ SA, 999, 372.

⁴⁹ Gorter, *Ruimte voor natuur*, 21-27.

⁵⁰ Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land?*, 73.

dan kan men ook gemakkelijk de vraag beantwoorden, die wel eens gedaan werd, of ons streven niet dikwijls in conflict zou komen met de Cultuur, de Ontginning, de Productief-making van den bodem. Dat antwoord kan zeer geruststellend zijn; al zagen zelfs de voormannen onzer beweging hunne stoutste wenschen vervuld, ook dan nog zou slechts een zeer klein percentage van den bodem onttrokken worden aan het streven naar de “HOOGSTE PRODUCTIVITEIT”. Het beheerschende denkbeeld in onze Vereeniging is vrij van uto-pieën en prinzipiënreiterei en moet dat ook steeds blijven, wil men het practisch uitvoerbare nastreven. Geene sentimenteele overschatting van de waarde van al wat ook maar “eenigszins” in de richting van ons pogen ligt, doch eene krachtige actie als er werkelijk *iets goeds te bereiken valt*. Geen gejammer als onontgonnen gronden van het gewone type in cultuur gebracht worden, doch *in overleg* met hen, die daartoe overgaan of aan wie de uitvoering is opgedragen, hier en daar de hand leggen op *werkelijk merkwaardige* terreinen. Bedenkt men, welk een schat op ander dan zuiver materieel gebied men in dergelijke reserves bezit, dan is de wenschelijkheid naast de mogelijkheid van haar behoud naar ik meen voldoende toegelicht.⁵¹

Soms ook werd een gebied, bijvoorbeeld het hoogveengebied Korenburgerveen, in cultuur gebracht, maar bleek ontginning niet lonend en kwam het gebied alsnog in beheer van Natuurmonumenten.⁵² Meermaals spraken bestuursleden vol lof over de beheerders van het terrein ‘De Bol’ op Texel, waarmee afspraken gemaakt werden over de bescherming van eieren in het gebied en ‘in den broedtijd het vee niet toe te laten op de plaatsen, waar de meeste vogels huizen.’⁵³

Het is dan ook niet verrassend dat goede samenwerking mogelijk was met de KNHM, een organisatie die lid was van Natuurmonumenten zich nota bene richtte op ontginningen! Soms hielp de KNHM bij de aankoop van een gebied en Natuurmonumenten op de hoogte hield van voor de vereniging geschikte gebieden.⁵⁴ Dat de twee organisaties soms letterlijk in elkaars vaarwater zaten blijkt uit gebeurtenis in het Korenburgerveen: de Heidemaatschappij had een al te rigoureuus ontwateringsplan gemaakt waarbij een kanaal dwars door het gebied zou komen te lopen – de Directeur van het Rijksbureau voor Ontwatering moest er aan te pas komen om de plannen op tijd af te wenden.⁵⁵

⁵¹ SA, 999, 572: Jaarboek 1908, pagina 47-8.

⁵² SA, 999, 555, ‘Slechts 1 op de 1000. Vereeniging tot behoud van natuurmonumenten in Nederland’ (1924) 13.

⁵³ SA, 999, 575, 42-43, 58.

⁵⁴ SA, 999, 576: Jaarboekje der vereeniging... 1918-1922, verslag ALV van 10 mei 1919, pagina 27.

SA, 999, 2455. Correspondentie met de Nederlandsche Heidemaatschappij. 1911, 1928, Brief v de directeur der Nederlandsche Heidemaatschappij ..., Utrecht, 23 december 1910.

⁵⁵ SA, 999, 576, verslag ALV van 10 mei 1919, pagina 62-63.

In sommige gevallen spraken actoren beduidend negatiever over cultiveringspraktijken. Dit vijandbeeld was abstracter dan de praktijk van het landgebruik, eigenlijk meer een mentaliteit. In een brochure, met als doel de promotie van natuurbescherming en ledenwerving, werd gesteld dat de natuur moest worden beschermd tegen ‘geldzucht’ en ‘onverschilligheid’:

Jaren lang hebben wij het verdragen, zooals wij een ijzigen zomer verdragen, want het scheen onvermijdelijk, dat het *mooie* geofferd werd aan het *geldelijke voordeel*. Bosschen werden gekapt, hooge venen afgegraven, moerassen en plassen ontwaterd en gedempt, de flora verwoest en niemand dacht er ook maar aan, zich luid te verzetten en deze handelingen te noemen met den juisten naam: een *misdaad*. Een misdaad, want we werden er door beroofd van iets kostbaarders dan geld en materieele welvaart: van een deel van ons *levensgeluk*.⁵⁶

In dit vertoog was de toonzetting nostalgisch en romantisch. Het mooi landschapsbeeld uit het verleden, waar naast de bossen ook de weiden toe hoorden, had op veel plekken helaas plaats gemaakt voor villawijken en ‘aardappelland’. Hierin schuilt de kern van de relatie natuurbescherming-landbouw zoals gedefinieerd in de eerste decennia van Natuurmonumenten: natuur en landbouw staan niet noodzakelijkerwijs tegenover elkaar. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen landbouw als integraal onderdeel van het vroegere Nederlandse landschapsbeeld dat tot 1850 vrij onveranderlijk bleef en nieuwe landbouwpraktijken – met name wat betreft ontginningen – die dit landschapsbeeld veranderden, ten koste van de mooie natuur die ook bij dit oude landschapsbeeld hoorde.

Een terugkerend thema is de wens tot wetenschappelijk onderzoek, wat opmerkelijk genoeg gepaard ging met een overwegend esthetische argumentatie voor het doel van Natuurmonumenten: het beschermen en genieten van het ‘schone’, namelijk de Natuur, ‘de Meesteres aller beeldende kunsten, de Bron van bezieling voor zoo-velen zijner burgers’.⁵⁷ Tijdens de eerste bijeenkomst in het oprichtingsproces van Natuurmonumenten, op 22 april 1905, stond de vraag op de agenda of Natuurmonumenten wel of niet geheel een wetenschappelijk orgaan moest worden. Het – overigens niet bindende – besluit werd genomen een algemeen lichaam op te richten.⁵⁸ Enkele maanden hiervoor bedankte ene heer Herwerde voor de eer om mee te werken aan oprichting van Natuurmonumenten. Via een brief liet hij weten aan Thijssen dat hij na de concept-statuten te hebben gelezen tot de

⁵⁶ SA, 999, 555, ‘Slechts 1 op de 1000’, 3-4.

⁵⁷ SA, 999, 555, ‘Slechts 1 op de 1000’, 2.

⁵⁸ SA, 999, 1: Vergaderstukken van de algemene ledenvergaderingen 1905-1918.

conclusie gekomen was dat het wetenschappelijke oogpunt van de vereniging niet overeenkwam met zijn artistieke inslag in natuurbeschouwing.⁵⁹

Een artikel in het huishoudelijk reglement van de vereniging luidde als volgt: ‘De terreinen der Vereeniging worden op zoo ruim mogelijke schaal dienstbaar gemaakt aan de beoefening der natuurhistorische wetenschap.’⁶⁰ In een jaarboek stond een artikel over de geologische oorsprong van de vennen bij Oisterwijk.⁶¹ Elders toonde men zich echter kritischer ten aanzien van de wetenschap; een onderscheid was op zijn plaats. Zo kregen de ‘Zonen der Delftsche Alma Mater’ het verwijt zich bij technische vraagstukken rond infrastructuur niet te bekommeren om het natuurwelzijn.⁶² Opgemerkt dient te worden dat voor veel van de betrokkenen natuurstudie een amateur-bezigheid was; van professionele wetenschap was niet altijd sprake.

Duidelijk is dat de Vereniging bij aanvang van haar activiteiten verwachtingen had rond overheidssteun. Deze verwachtingen leidden tot teleurstellingen aangezien wet- en regelgeving rond natuurbescherming beperkt bleef. Al bij de eerste bijeenkomst, op 22 april 1905, werd gesteld dat rijkssteun essentieel zou zijn voor het slagen van de Vereniging.⁶³ In 1911 correspondeerde de Vereniging met de minister van Binnenlandse Zaken over regeringssteun.⁶⁴ In de slotbepalingen van het Huishoudelijk Reglement was de bepaling opgenomen dat bij opheffing van de vereniging haar bezittingen aangeboden zouden worden aan de ‘Staat der Nederlanden’ – ‘met de verplichting, de Natuurmonumenten, die het bezit der Vereeniging waren, ongeschonden te bewaren’.⁶⁵ Gedurende deze vroege periode van Natuurmonumenten was sprake van enige samenwerking met de overheid. Er was sprake van correspondentie met verschillende ministers over verschillende zaken, de koningin accepteerde het beschermvrouwschap over de Vereniging,⁶⁶ verschillende gemeentes traden in 1920 toe als lid van de Vereniging,⁶⁷ en vanaf 1922 ontving Natuurmonumenten voor het

⁵⁹ SA, iii, 370. Ingekomen brieven betreffende de conceptstatuten, 1905. Brief Renkum 16 januari 1905 van Jac. P. Thijssse, van P.J. van Herwerde.

⁶⁰ SA, 999, 372, pagina 9.

⁶¹ SA, 999, 575, ‘Hoe ontstonden de vennen van Oisterwijk door Prof. Dr. Eug. Dubois’, 92-102, aldaar 81.

⁶² SA, iii, 444, ‘Slechts 1 op de 1000. Vereeniging tot behoud van natuurmonumenten in Nederland’ (1924), pagina 8.

⁶³ SA, 999, 1, vergaderstukken ALV 22 april 1905: ‘Bijeenkomst op 22 april 1905, ’s middags 1 uur, in ‘Artis’ te Amsterdam’.

⁶⁴ SSA, 999, 69: Correspondentie 1911-12.

⁶⁵ SA, 999, 372, pagina 7.

⁶⁶ SSA, 999, 69, brief aan ‘hare majesteit de moeder-koningin’, 27 augustus 1912.

⁶⁷ SA, 999, 566: Jaarboekje der vereeniging... 1918-1922, pagina 36..

eerst rijkssubsidie á 7.500 gulden.⁶⁸ Ten slotte was er ook vreugde op zijn plaats voor wetgeving: zo gaf het Rijk gehoor aan een oproep van de Vereniging om iets te doen tegen het op grote schaal doden van sterns op Texel, door in 1908 bescherming van alle meeuwen en sternsoorten af te kondigen.⁶⁹

Toch uitten betrokkenen ook kritiek op de wetgeving van de overheid. In een brief aan de minister van Landbouw, Nijverheid en Handel deed men beklag over de Wet tot bescherming van diersoorten van 1880, die eisen voor bescherming af liet hangen van het nut voor landbouw en houtteelt. De wet ‘houdt dus in het geheel geen rekening met de nimmer te onderschatten beteekenis der vogels op ander gebied, niet het minst voor de verhooging van het geestelijk leven der menschheid.’⁷⁰ Terugblikkend, in 1924, werd het volgende gesteld: ‘De Regeering heeft ons nooit krachtig gesteund’.⁷¹ Samenvattend kan men stellen dat het inderdaad Natuurmonumenten was, en niet de Rijksoverheid, die werk maakte van natuurbescherming. In het vertoog van Natuurmonumenten moesten natuurgebieden tegen ‘de menselijke vooruitgang’ in het algemeen beschermd worden; landbouw maakte hier slechts een klein deel van uit en van samenwerking of overleg was nog geen sprake. Ontwikkelingen in het Interbellum leidde echter tot verandering aan deze situatie.

Jaartal	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913
Ledental	+ 200	872	1123	967	1502	2009	?	2105
Jaartal	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920	1921
Ledental	2247	+ 2100	+2500	3439	+ 3800	3961	5300	5785

*Figuur 1.1. Ledenaantallen Vereniging Natuurmonumenten*⁷²

B. Contact-Commissie voor Natuur en Landschapsbescherming (1932-1954)

De aanleiding voor de oprichting van de Contact-Commissie voor Natuur en Landschapsbescherming in 1932 (hierna: CCNL) waren plannen voor twee stuwmeren in het Zuid-Limburgse Geuldal. Hoewel ten tijde van oprichting deze plannen al weer van tafel

⁶⁸ SA, 999, 566, pagina 57.

⁶⁹ SA, 999, 572, jaarboek 1908, pagina 71.

⁷⁰ SA, 999, 550, november 1909, brief v het bestuur van Natuurmonumenten aan de Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel.

⁷¹ SA, iii, 444, ‘Slechts 1 op de 1000’.

⁷² SA, 999, archiefstukken 572-576, Jaarboekjes.

waren, bracht de kwestie toch gelijk negentien organisaties samen, bestaande uit een kring van deskundigen met specifieke kennis of belangen; een diverse verzameling organisaties waarin de ANWB en Natuurmonumenten domineerden.⁷³ Van der Windt stelt dat de oprichting van de CCNL dan ook moet worden gezien als een sleutelgebeurtenis in de geschiedenis van de natuurbescherming, zowel op inhoudelijk, praktisch als sociaal niveau. Ze is te plaatsen in een bredere nieuwe fase van de natuurbeschermingsbeweging in de jaren dertig: een periode van interne democratisering, veranderende beheerpraktijk en toenemende externe relaties. Vanaf de jaren twintig ontstonden een hoop nieuwe organisaties rond natuurbescherming waardoor sprake is van een tweede groene golf na de eerste golf rond 1900. In deze periode namen confrontaties met landbouworganisaties over woeste gronden toe.⁷⁴

Een centrale actor binnen de CCNL was Marinus van der Goes van Naters, die in de periode 1940-1970 voorzitter was en ook wel ‘de grote inspirator en krachtbron’ genoemd werd.⁷⁵ Van der Goes was in de periode 1937-1967 Tweede Kamer-politicus van de PvdA en hield zich gedurende zijn hele leven met natuurbescherming bezig. Hij maakte deel uit van verschillende netwerken, aldus zijn biograaf Anne-Marie Mreijen: ‘Soms bracht een netwerk juist gelijkgestemden met verschillende achtergronden samen, zoals (...) de natuurbeschermers met wie hij probeerde het onderwerp ‘natuur’ op de politieke agenda te krijgen.’⁷⁶ Dit natuurbeschermingsnetwerk vormde zich rond Natuurmonumenten, provinciale organisaties zoals het Geldersch Landschap (1929) en de CCNL en bestond voornamelijk uit adel, zakenlieden en biologen. De eerste twee groepen brachten geld en landgoederen met zich mee; natuurbescherming werkte voor hen onder andere maatschappelijke statusverhogend. Biologen hadden er een belang in om natuurgebieden te behouden zodat deze konden dienen als onderzoeksgebied. Eén van de voornaamste actoren in dit netwerk was Van Tienhoven, vanaf dag één bestuurslid van Natuurmonumenten die rechten en biologie had gestudeerd. Van Tienhoven had als directeur van verschillende verzekeringsmaatschappijen een netwerk in de financiële wereld, dat hem middelen en mensen opleverde. Van der Goes zou een vriendschappelijke relatie opbouwen met Hans

⁷³ Marga Coesél, *Zinkviooltjes en zoetwaterwieren. J. Heimans (1889-1978). Natuurstudie en natuurbescherming in Nederland* (Hilversum 1993) 160-1.

Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land?*, 102-3.

⁷⁴ Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land?*, 94.

⁷⁵ Mreijen, *De rode jonker*, 254.

⁷⁶ *Ibidem*, 11.

Gorter – beide waren juridisch onderlegd – en Victor Westhoff, een bioloog.⁷⁷ In de CCNL vond men naast deze drie traditionele groepen actoren ook enkele politici en bestuurders; naast Van der Goes bijvoorbeeld Hans Linthorst Homan, die onder andere burgemeester, provinciaal gedeputeerde en commissaris van de koningin is geweest.

Voor bestudering van het omvangrijke CCNL-archief biedt de fasering van Dekker houvast. Volgens Dekker was sprake van ‘spiraalsgewijze’ veranderingen qua strategie van de particuliere natuurbescherming ten opzichte van de landbouw. Na een periode van spanningen tussen natuurbeschermers en ontginners (1932-1939) volgde met de naamswijziging van de Contact-Commissie inzake Natuurbescherming in Contact-Commissie inzake Natuur- en Landschapsbescherming een verbreding van de strategie: het onderscheid tussen natuur en landschap werd scherper, het beeld van het ‘landschap’ minder genuanceerd terwijl het beeld van de ‘landbouw’ analytischer en genuanceerder werd. Ook werd de CCNL concreter en competitiever qua eisen en voorwaarden voor samenwerking, waarbij van beide kanten om offerbereidheid werd gevraagd en de CCNL stellig verklaarde dat ontginningen dienden te stoppen. Gedurende de jaren veertig was er sprake van toenadering tussen natuurbescherming en landbouw, met de concrete periodieke samenwerking van beide groepen in de Commissie Overleg inzake Landbouw en Natuurbescherming (1948-1954) als gevolg. In de loop der jaren nam frustraties over de groeiende landbouw echter toe.⁷⁸ In de periode 1932-1954 lijkt dus sprake te zijn van veranderingen in de relatie natuurbescherming-landbouw: spanningen maakten plaats voor samenwerking. Hieronder ga ik opeenvolgend in op het soort actoren binnen de organisatie, de definiëring van de relatie natuurbescherming-landbouw in de eerste tien jaar van de CCNL, enkele publicaties en de Eerbeek-lezingen van 1948, de institutionalisering van de storyline in het overlegorgaan COLN (1948-1954), de rol die wetenschappelijke kennis in dit proces speelde en verdere politieke institutionalisering.

De in de inleiding van deze studie aangehaalde correspondentie van de boerenbonden en CCNL in 1934 is illustratief voor de relatie natuurbescherming-landbouw in de jaren dertig: zowel de georganiseerde natuurbescherming als de landbouw leken verschillende, deels tegenstrijdige, belangen te hebben, hielden er een andere denkwijze op na en hanteerden een andere retoriek. Beide stelden in hun brief echter ook te willen samenwerken.⁷⁹ Zowel de natuurbeschermers als boeren richtten zich tot de ministerraad ter uiting van hun ongerief, wat

⁷⁷ Mreijen, *De rode jonker*, 257-262.

⁷⁸ Dekker, *Dynamiek in de Nederlandse natuurbescherming*, 56, 300.

⁷⁹ IISG, CCNL, 300, afschrift ‘Overmatige eischen der natuurbeschermers’, 14 juni 1934. IISG, CCNL, 300, reactie op ‘Overmatige eischen der natuurbeschermers’.

getuigt van een verwachtingsvolle houding ten opzichte van de overheid. De CCNL had gedurende de jaren dertig meermaals contact met overheidsinstanties, waaronder de minister van Binnenlandse Zaken. De CCNL verzocht herhaaldelijk om gehoord te worden in gevallen waarbij overheidsplannen een verandering in het landschap zouden betekenen, of meer specifiek bij het beheer van natuurmonumenten in het bezit van Staatsbosbeheer.⁸⁰ In tegenstelling tot de beginjaren van Natuurmonumenten had men nu wél duidelijke verwachtingen van de overheid. In de tekst ‘Op welke grondslagen behoort het behoud van het natuurschoon in het moderne cultuurlandschap te berusten?’ uit 1938, ging planoloog Hendrik Cleyndert – die in 1939 bestuurslid van de CCNL zou worden – hier expliciet op in: de overheid had als eerste de plicht op te komen voor ‘het behoud van de schoonheid van natuur en landschap’ en dit belang diende bij afweging van meerdere belangen het primaat te krijgen.⁸¹ Elders werd datzelfde jaar ongenoegen geuit over de stand van zaken. De overheid had:

in verschillende gevallen aan de natuurbescherming de gelegenheid geboden hare adviezen uit te brengen; talrijk zijn echter nog de gevallen van ontginning, ontwatering, ruilverkaveling, enzovoort, waarbij dit niet of niet in voldoende mate geschiedt, vooral ook wat de wijze van uitvoering betreft.⁸²

Volgens natuurbeschermers was het probleem in deze jaren de bedreiging van natuurgebieden door diverse landbouwpraktijken, waarbij de economische omstandigheden van grote invloed werden gezien. Cleyndert onderscheidde een drietal algemene oorzaken voor dit ‘verlies en aantasting van (...) landschappelijk schoon’: een sinds de negentiende eeuw toenemend materialisme en commercialisme, en een ‘sterk verminderde schoonheidszin’ en verstedelijking. Directe oorzaken waren de sterke bevolkingsgroei en bijbehorende woningvraag, de uitbreiding van de land- en tuinbouw en technieken van landschapsverandering als beek-normalisaties, de wegenbouw en elektriciteitsmasten.⁸³ Bioloog J.P. de Gaay Fortman maakte een jaar later onderscheid tussen een waardevolle ‘naar

⁸⁰ IISG, CCNL, 300, Brief aan minister van Binnenlandse Zaken, 28 maart 1933; brief aan minister van Binnenlandse Zaken, 31 maart 1933; brief aan de Ministerraad, 3 november 1936.

⁸¹ IISG, CCNL, 300, H. Cleyndert: ‘Op welke grondslagen behoort het behoud van het natuurschoon in het moderne cultuurlandschap te berusten?’ (1938).

⁸² IISG, CCNL, 300, toelichting op punt 4 van de agenda van de Pleno-vergadering van 29 november 1938.

⁸³ IISG, CCNL, 300, Cleyndert: ‘Op welke grondslagen behoort het behoud van het natuurschoon in het moderne cultuurlandschap te berusten?’.

binnen gerichte cultuur' en schadelijke uitwendig gekeerde cultuur. In Nederland overheerste het tweede soort, wat ten koste ging van de natuur.⁸⁴

Een doorn in het oog waren de werkverschaffingsprojecten, als gevolg van de economische malaise in deze jaren. Dergelijke projecten waren een stimulus voor ontginningen, die overigens lang niet altijd noodzakelijk waren, zo blijkt uit een verslag van een werkbezoek aan één van deze gebieden door de heer Van Houten:

In Winterswijk en omgeving is de werkverschaffing bijzonder actief en worden alle walletjes en kanten van de beken afgegraven en de beken in een recht kanaal veranderd (...) De boeren verzetten zich hier niet tegen, omdat zij vermeerdering van grond krijgen door den steun, die aan de werkloozen gegeven wordt. (...) Een zeer gevaarlijke factor is het, dat het op het oogenblik zoo is, dat elke willekeurige boer naar de Gemeente toe kan gaan om werkloozensteun te krijgen voor de ontginning, zelfs voor het kleinste stukje grond.⁸⁵

De CCNL stelde zich in de eerste jaren van haar bestaan al op positieve wijze op richting de vertegenwoordigers van andere belangen. Meermaals wordt gehamerd op het belang van samenwerking. Wederom kan Cleyndert geciteerd worden, gezien zijn pleidooi voor 'Samenwerking en Synthese dus op ieder gebied'. Hij wijst daarbij op de noodzaak van offerbereidheid van de kant van de landbouw: 'Samenwerking van alle krachten der maatschappij zal voor dit juiste behoud daarom noodig zijn; mogelijke offers zullen voor dit doel volkomen gerechtvaardigd zijn te achten.'⁸⁶ Hierop stelt Cleyndert dat een uiteindelijk tekort aan cultuurgrond in het sterk urbaniserende Nederland, dat al dichtbevolkt is en een gestage bevolkingsgroei kent, onvermijdelijk is – óók als de laatste natuurgebieden ontgonnen worden. Dit is een terugkerende storyline binnen de CCNL.

Verderop in de tekst pleit Cleyndert voor samenwerking in de breedte, tussen 'technici, cultuurtechnici, bouwkundigen, stedenbouwkundigen, (...) deskundigen op het gebied van natuur en landschap, (...) de biologen en (...) de landschapskunstenaars: de landschap-architecten'⁸⁷ In een verslag van een bezoek aan een gebied nabij Nijmegen ter inspectie komt een bereidheid tot het sluiten van een compromis naar voren:

⁸⁴ IISG, CCNL, 300, J.P. de Gaay Fortman, 'Natuurbescherming. Haar noodzakelijkheid en haar beteekenis', 20 april 1939.

⁸⁵ IISG, CCNL, 300, 'Bezoek van den heer van Houten op 2 januari 1937'.

⁸⁶ IISG, CCNL, 300, Cleyndert: 'Op welke grondslagen behoort het behoud van het natuurschoon in het moderne cultuurlandschap te berusten?', 19.

⁸⁷ Ibidem, 19-20.

Wanneer de landbouw er geen behoefte aan had en wanneer nutti-ge werkverschaffing op het oogenblik niet zoo'n hooge waarde had, dan zouden wij zeer stellig de voorkeur er aan geven om dezen weg te laten in den zoo schilderachtigen toestand van heden. Wij meenen echter thans alleen ter wille van het natuurschoon geen bezwaar te mogen maken tegen de voorgenomen verbetering (...)⁸⁸

Het mooiste voorbeeld is nog wel een brief die verzonden werd door de secretaris aan de redactie van het tijdschrift *De Boerderij* naar aanleiding van een artikel over de uitbreiding van cultuurgrond:

Met buitengewoon veel genoegen lezen wij (...) Uw beschouwing over de uitbreiding van cultuurgrond. De wijze, waarop gij hierover schrijft, is ons als het ware uit het hart gegrepen; hier zou even goed een natuurbeschermer aan het woord kunnen zijn geweest, waaruit weer eens blijkt, dat de tegenstellingen tusschen landbouw en natuurbescherming geenszins zoo groot zijn, als veelal wordt voorgesteld.⁸⁹

Vervolgens benadrukt de secretaris dat ook de CCNL pleit voor verbetering van de bestaande landbouwgronden in plaats van verdere ontginningen.

De Eerbeek-lezingen

1948, het jaar van de oprichting van de COLN, vertoont een piek in het aantal lezingen en publicaties dat de relatie tussen de landbouw en de natuurbescherming expliciet als onderwerp heeft. Zo stelde de CCNL tien stellingen op over de verhouding tot de landbouw, die vrijwel allen terugkeerden in latere lezingen. Zo ook het idee om in plaats van meer ontginning van grond de verdere intensivering van bestaande landbouwgebieden na te streven.⁹⁰ In juli 1948 kondigden Linthorst Homan en F.K. Ozinga in de nota 'Eenige opmerkingen over landbouw en natuurbescherming' verscheidende congressen en bijeenkomsten aan, aangezien de relatie natuurbescherming en landbouw een zeer actuele zaak was.⁹¹ De auteurs hamerden op het economische belang van Nederland, dat op Europees niveau bezien uniek zou zijn qua bevolkingsgroei en dichtbevolktheid, waardoor intensivering van de landbouw gewenst was en de behoefte aan ontginningen zou stijgen.

⁸⁸ IISG, CCNL, 300, brief aan het dagelijks bestuur, 2 juli 1934.

⁸⁹ IISG, CCNL, 300, brief aan de Redactie van *De Boerderij*, 12 maart 1941.

⁹⁰ IISG, CCNL, 301: Stukken betreffende natuurbescherming en landbouw. 1948-1958, 'Stellingen over de verhouding tot de landbouw', 1948.

⁹¹ IISG, CCNL, 301, nota 'Eenige opmerkingen over landbouw en natuurbescherming', 5 juli 1948.

De CCNL hield zich in deze tijd, zo stelt de nota, hoofdzakelijk met drie vraagstukken bezig. Het eerste vraagstuk betrof de natuurlijke bestemming van onbebouwde grond, waarbij de CCNL zou zoeken naar een nationale oplossing en gesteld werd dat een ordening in het Nederlandse bodemgebruik gewenst was, net als de opbouw van nieuwe landschappen en de verspreiding van de ‘natuurbeschermingsgedachte’ onder de bevolking. Het tweede vraagstuk betrof de financiële rechten van grondeigenaren die te maken kregen met bestemmingsplannen anders dan landbouw. Hiervoor zou een compensatie op zijn plaats zijn, iets dat wettelijk geregeld moest worden. Ten derde was daar de vraag hoe coördinatie tussen landbouw en natuurbescherming bereikt kon worden. De landbouw diende ook aan de onderhandelingstafel plaats te nemen; er zou een behoefte zijn aan richtlijnen voor de natuurbescherming en de landbouw en opschaling van het overleg.

Op 14 september dat jaar vond een conferentie plaats in de Volkshogeschool te Eerbeek, waar een vertegenwoordiger van de natuurbescherming en de landbouw beiden een lezing gaven over de relatie natuurbescherming-landbouw vanuit het perspectief van respectievelijk de georganiseerde natuurbescherming en de landbouw. Gorter, van 1943 tot 1947 secretaris van de CCNL en sinds 1946 directeur van Natuurmonumenten, stelde in zijn lezing ‘Natuurbescherming en landbouw’ het probleem van ‘verdergaande inkrimping van het areaal van woeste gronden’ aan de orde.⁹² Hij onderscheidde een drietal factoren bij de historische ontwikkeling van het grondgebruik: de bevolkingsgroei, technologische ontwikkelingen die de landbouwtechniek wijzigden en de ruilverkaveling mogelijk maakten en sociaaleconomische omstandigheden zoals de werkverschaffing.

Gorter verdedigde het opstellen van richtlijnen voor grondgebruik, waarbij het wetenschappelijk belang voorop ging. Indien er bij gebieden geen sprake was van een ‘unieke wetenschappelijke waarde’ diende de belangen van de landbouw en natuurbescherming tegen elkaar te worden afgewogen. Wel maakte hij hierbij notie van een nooit afnemende ‘landhonger’ van de agrarische bevolking. Verdere ontginningen zouden dan ook geen oplossing zijn; er moest worden ingezet op verdere ontwikkeling van de bestaande landbouw. Wat betreft de uitwerking stelde Gorter dat boeren indien nodig gecompenseerd moesten worden en pleitte hij voor een nauwkeurige omgang met technische eisen zoals ontwatering, om te voorkomen dat reservaten niet waardeloos zouden worden door naburige cultivering. Opvallend genoeg zouden beide partijen bereid moeten zijn tot offers. Voor de

⁹² ISSG, CCNL, 301, ‘Natuurbescherming en landbouw’, lezing gehouden door H.P. Gorter te Eerbeek op 14 september 1948.

natuurbescherming betekende dit de acceptatie van de beïnvloeding van het landschap door de mens: het natuurlijke, toevallige in het landschap maakte immers plaats voor het ‘ontworpene, door de mens bewust geschapene’. De lezing was duidelijk een handreiking aan de landbouw:

Ik hoop U duidelijk gemaakt te hebben, dat wij niet de maniakken zijn, die ons platte land tot één groot openluchtmuseum willen maken. Ik hoop echter ook U overtuigd te hebben van de redelijkheid en maat-schappelijke betekenis van de natuurbescherming en landschapsverzorging.⁹³

Gorter eindigde met de wens: ‘Laten wij echter trachten elkaars idealen te begrijpen! Dan kunnen wij, naar mijn mening, streven naar een gemeenschappelijk doel: een welvarende landbouw in een mooi land!’⁹⁴

Na deze ochtendlezing volgde in de middag de lezing van Engelbertink, KVP-politicus, onderwijzer en landbouwkundige. Hij opende met de stelling dat men ten onrechte soms een ‘vandaal’ in hem zag, gekant tegen alle natuur: ‘Ik stel zeer bijzonder prijs op een schoon landschap en reken mijzelf ook beschermer van natuurschoon, al stel ik, dat de landbouw primaire rechten heeft op de Nederlandse bodem.’⁹⁵ Voor de titel van de lezing was hij overigens niet aansprakelijk; deze was buiten hem om bedacht en suggereerde ten onrechte dat de natuurbescherming gelijk was aan de landbouw.⁹⁶ Wat volgde was een vertoog waarin werd betoogd dat de landbouw van fundamentele betekenis is voor het Nederlandse volk en verbreding van de ‘landbouw-basis’ een nationaal belang van de eerste orde.⁹⁷ Ook volgde een beklag over de procedures van ontwikkelingen van bestemmingsplannen wat buiten de boer om geschiedde. De boer was dikwijls de dupe van onteigeningen en ontving geen redelijke compensatie.⁹⁸ Ook Engelbertink stelde zich in zijn lezing niet onredelijk op.

De COLN

Voorgaande definiëring van de relatie natuurbescherming-landbouw als elkaars concurrenten om grondgebruik, leidde tot institutionalisering in de vorm van het overlegorgaan COLN. De Eerbeek-lezingen waren aanleiding voor het bestuur van de CCNL om de Stichting voor den

⁹³ ISSG, CCNL, 301, ‘Natuurbescherming en landbouw’, 7.

⁹⁴ Ibidem.

⁹⁵ ISSG, CCNL, 301, ‘Landbouw en natuurbescherming’. Verkort resumé van de voordracht door B.A.A. Engelbertink in de Volkshogeschool te Eerbeek op 14 september 1948.

⁹⁶ ISSG, CCNL, 301, ‘Landbouw en natuurbescherming’, 1.

⁹⁷ Ibidem, 2.

⁹⁸ Ibidem, 3-4.

Landbouw, het overkoepelende orgaan van de georganiseerde landbouw, te benaderen met de vraag of zij brood zagen in een overleg over een mogelijke samenwerking van de twee organisaties. Voorzitter M. van der Goes van Naters en secretaris Gorter achtten het wenselijk om algemene richtlijnen op te stellen ter gebruik bij de afweging van belangen in concrete casussen:

Het [bestuur] is van mening, dat hierdoor een groter begrip voor de wederzijdse belangen kan worden gewekt en dat dit er toe kan leiden, dat conflicten en onnodige schade aan de belangen van landbouw en natuurbescherming in vele gevallen zullen kunnen worden vermeden.⁹⁹

Uiteindelijk vond de eerste vergadering van de COLN plaats in december 1948, waarbij inhoudelijke discussies werden gevoerd maar nog weinig duidelijke conclusies volgden.¹⁰⁰ Aanwezig waren drie representanten van beide kanten. De CCLN en de Stichting voor den Landbouw zouden gebieden onder de aandacht van de COLN brengen in het geval de andere partij er mogelijk een belang in had. Als inhoudelijke basis van de COLN werden de tien stellingen en de lezing van Gorter genomen. De stellingen werden besproken, hier en daar aangepast en afgesproken werd dat deze enkel voor intern gebruik zouden dienen. Verder kwam naar voren dat een onderscheid diende te worden gemaakt tussen natuurbescherming en landschapsverzorging. Laatstgenoemde kon primair door de plattelandsbevolking vervuld worden. Ook werd de wenselijkheid van een urgentielijst voor gebieden vanuit de natuurbescherming genoemd.

Uiteindelijk kwam de natuurbescherming in 1949 met een lijst van uit wetenschappelijk oogpunt unieke natuurterreinen, die tijdens de tweede vergadering van de COLN in mei besproken werd.¹⁰¹ In plaats van een lijst van specifieke gebieden was het een lijst van type gebieden zoals heide of bos geworden met van elk type genoteerd hoe veel er van diende te worden beschermd. De landbouw kwam, ondanks herhaaldelijk aandringen van de natuurbeschermingskant, helemaal niet tot een lijst. In de periode 1948-1954 vonden dertien vergaderingen plaats. Doorgaans werd een volgende vergadering pas georganiseerd wanneer één van beide partijen iets te bespreken had. Het betrof hier meestal het agenderen van specifieke gebieden waar de belangen van beide groeperingen botsten en het bespreken van

⁹⁹ ISSG, CCNL, 301, brief aan de Stichting voor den Landbouw betreffende natuurbescherming en landbouw, 22 september 1948.

¹⁰⁰ ISSG, CCNL, 305: Commissie Overleg Landbouw Natuurbescherming (COLN), Notulen van de eerste vergadering van de Commissie Overleg Landbouw en Natuurbescherming, gehouden ten kantore van de Stichting voor den Landbouw (...) op 1 December 1948, des namiddags 2 uur.

¹⁰¹ ISSG, CCNL, 301, H.P. Gorter en V. Westhoff, 'Natuurterreinen van unieke wetenschappelijke betekenis', 1949.

ISSG, CCNL, 305, notulen van de tweede vergadering van de COLN op 18 mei 1949.

relevante wetsontwerpen. Tot algemeen beleid of het vormen van een gezamenlijk front kwam het niet. De COLN was er expliciet om onderlinge confrontaties te voorkomen; verder traden de CCNL en Stichting van den Landbouw zo veel mogelijk zelf naar buiten.

Onderling optimisme maakte plaats voor enkele ongelukigheden in de samenwerking en een voortdurende botsing van belangen. Bij de zesde vergadering in oktober 1952, was het recente publiekelijke optreden van de CCNL inzake inpolderingsplannen van de Biesbosch zonder de landbouworganisatie hiervan op de hoogte te stellen onderwerp van bespreking. Ook kwam toen de radiorede van de heer Zijp ter sprake, die op enkele punten van de bestaande stellingen was afgeweken.¹⁰² Het aantreden van de heer Hendrixx als nieuwe voorzitter leidde een periode van intensiever samenkomen van de COLN in.¹⁰³ De relatie tussen beide groepen beschouwend stelde Van der Goes van Naters tijdens de zevende vergadering:

Ik ben niet gerust op de verhouding tussen de landbouw in de ruimste zin en de natuurbescherming; tel-kens zijn er dingen, die een goede verhouding bemoeilijken. Dit zijn altijd punten, waar een compromis moet worden gehandhaafd.¹⁰⁴

Dikwijls werd het dynamische karakter van de landbouw ten opzichte van het statische en conserverende karakter van de natuurbescherming benadrukt.¹⁰⁵ Opvallend genoeg kwamen zowel representanten van de landbouw – te denken valt aan de Eerbeek-lezing van Engelbertink – als de natuurbescherming in woord op voor het belang van het Nederlandse volk. Zo stelde voorzitter Hendrixx tijdens de twaalfde vergadering in 1954:

De kern van het probleem is het volgende: aan de ene kant bestaat er bij de boer een gerechtvaardigd verlangen om zijn grond zo te gebruiken als hij wenselijk acht; aan de andere kant is er een groot deel van het Nederlandse volk, be-staande uit niet-boeren, dat verdedigt, dat het bos behouden moet blijven met het oog op het belang voor landschap, recreatie en ook klimaat. (...) Wij moeten de beide standpunten met elkaar in overeenstemming trachten te brengen.¹⁰⁶

¹⁰² IISG, CCNL, 305, radiolezing ‘Landbouw en natuurbescherming’, oktober 1952.

¹⁰³ ISSG, CCNL, 305, notulen van de zesde vergadering van de COLN op 25 oktober 1952.

¹⁰⁴ ISSG, CCNL, 305, notulen van de zevende vergadering van de COLN op 19 mei 1953.

¹⁰⁵ ISSG, CCNL, 305, notulen van de achtste vergadering van de COLN op 24 juli 1953.

¹⁰⁶ ISSG, CCNL, 305, notulen van de twaalfde vergadering van de COLN op 23 juni 1954.

In de praktijk was het puur natuurwetenschappelijke belang vrij onomstreden.¹⁰⁷ Andere belangen, zoals dat van recreatie en landschapsschoon, bleken moeilijk te plaatsen en werden veelvuldig besproken. Bij bespreking van het ontwerp voor de natuurbeschermingswet tijdens de dertiende en laatste vergadering kwam naar voren hoe recreatie en landschapsschoon – volgens Engelbertink ten onrechte – doorgaans bij de natuurbescherming kwam te liggen terwijl de landbouw hier ook een belang in had.¹⁰⁸ Na 1954 kwam de COLN niet meer bijeen.

Welke rol speelde wetenschappelijke kennis binnen de CCNL en de COLN? Allereerst was het een argument binnen de toewijzing van gebieden aan natuurbescherming of landbouw. Gebieden die van ‘unieke wetenschappelijke waarde’ waren, te bepalen door biologen en ecologen, moesten hoe dan ook beschermd worden tegen ontginning en cultivering. Het ‘natuurwetenschappelijk belang’ was als argument voor bescherming belangrijker dan ethische of esthetische argumenten. In de CCNL-publicatie ‘De betekenis van natuurreservaten voor de landbouw’ uit 1952 wordt het wetenschappelijk belang aan de belangen van natuurbescherming én landbouw gekoppeld.¹⁰⁹ Bioloog Maurits Frans Mörzer Bruijns stelt dat fundamenteel natuuronderzoek van belang is voor een verantwoord natuurbeheer. Mörzer Bruijns trekt dit argument nog verder: ze dient ook als basis voor toegepast onderzoek. Biologen kunnen landbouwkundigen helpen met het beantwoorden van hun vragen, maar hiervoor is bestudering van ‘ongerepte’ natuur als referentie, nulpunt, vereist. Zodoende wordt zijn stuk een betoog voor het beschermen van natuurgebieden middels reservaten, niet alleen voor natuurbescherming, maar ook als waardevol middel voor verbetering van de landbouw.

Volgens Van der Windt bleef het succes van de COLN beperkt tot bijsturing in concrete situaties waar natuurbeschermings- en landbouwbelangen botsten; op algemener beleidsniveau gebeurde weinig.¹¹⁰ Een analyse van het archiefmateriaal bevestigt dit beeld grotendeels. Zo was de afspraak van meet af aan dat naast onderlinge afstemming van acties en het ondervangen van potentiële conflicten geen sprake zou zijn van het als één front optrekken. Met de definiëring van natuurbescherming-landbouw zoals in deze organisatie

¹⁰⁷ Zie ook het betoog van M.F. Morzer Bruyins over de waarde van wetenschappelijk onderzoek in natuurreservaten voor de landbouw: IISG, CCNL, 305, M.F. Morzer Bruyins, ‘De betekenis van natuurreservaten voor de landbouw’, 4 februari 1952.

¹⁰⁸ IISG, CCNL, 305, notulen van de dertiende vergadering van de COLN op 30 september 1954.

¹⁰⁹ IISG, CCNL, 305, M.F. Morzer Bruyins, ‘De betekenis van natuurreservaten voor de landbouw’, 4 februari 1952.

¹¹⁰ Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land?*, 124.

gebeurde op nationaal politiek niveau dan ook weinig, ondanks het brede netwerk van actoren dat ook politici bevatte. Ter illustratie: de kennis die Van der Goes op deed in de CCNL nam hij als lid van de SDAP en later de PvdA mee de Tweede Kamer in, waar hij probeerde diversie onderwerpen op de politieke agenda te krijgen.¹¹¹ Van der Goes stond voor een meer centrale ordening en planning, waarbij gehele natuurgebieden beschermd moesten worden.¹¹² Hier was uiteindelijk een lange adem voor nodig: zijn pleidooi voor een natuurbeschermingswet, waarin gebieden moesten worden aangewezen waar enkel landbouw zou mogen worden bedreven, en een schadeloosstelling voor betreffende eigenaren moest worden opgenomen, ving aan bij intrede in de Kamer en vond nog weinig weerklank binnen het parlement. In 1938 stelde Minister van Economische Zaken Max Steenberghe een commissie aan waar hij de opdracht voor het ontwerpen van een dergelijke wet aan mee gaf. Op advies van de commissie volgde 2 april 1940 een natuurbeschermingsbeschikking en de oprichting van een Centrale Commissie voor Natuurbescherming. Maar, door de Tweede Wereldoorlog kwam deze nooit bij elkaar.¹¹³ In 1946 kreeg Van der Goes het voor elkaar dat in het regeringsprogramma van het kabinet-Beel I op werd genomen dat er een Nationaal Plan voor Ruimtelijke Ordening moest komen en natuurbehoud moest worden bevorderd. Maar ook dit strandde. Uiteindelijk kwam de Natuurbeschermingswet er pas in 1967.¹¹⁴

C. Stichting Natuur en Milieu (1972-1980)

Van de Windt spreekt van een derde groene golf in de ‘cognitieve praktijk’ van de natuurbescherming, rond 1970. Er zou sprake zijn van continuïteit in de waardering van de natuurreservaten als specifieke categorieën natuur. Een inhoudelijke vernieuwing was de introductie van het concept ‘milieu’ in het vertoog, gepaard gaande met nieuwe ethische argumenten voor natuurbescherming: het bewaren van biologisch evenwicht en het garanderen van het menselijk (en dierlijk) bestaan.¹¹⁵ De democratiserings- en studentenbeweging leidde in de jaren zeventig tot een nieuw soort actor, die de ‘klassieke natuurbeschermers’ bekritiseerde: er kwam meer aandacht voor de sociaaleconomische achtergrond van natuurbeschermingsproblematiek en de sociale gevolgen van milieuproblemen in de landbouw; natuurbescherming moest zich op het gehele landelijke

¹¹¹ Mreijen, *De rode jonker*, 254.

¹¹² *Ibidem*, 253-4.

¹¹³ *Ibidem*, 259-260.

¹¹⁴ *Ibidem*, 262-270.

¹¹⁵ Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land?*, 155-8.

gebied richten; dit alles gepaard gaande met een minder statisch gebruik van ‘ecologie’.¹¹⁶ Deze ontwikkelingen gingen samen met een veranderend beeld van de landbouw: het beeld van een ‘monolitische eenheid’ maakte plaats voor aandacht voor de organisatie en bedrijfsvoering van de landbouw en nieuwe praktijken en relaties: samenwerking met boeren, geïntegreerde landbouw en milieuvriendelijke landbouw.¹¹⁷

In *Groene herfst. Een halve eeuw milieu* beschrijft socioloog Egbert Tellegen de lange voorgeschiedenis, het ontstaan en verloop van de milieubeweging van Nederland in internationaal verband.¹¹⁸ Tellegen stelt dat de milieubeweging een lange aanloop kende maar direct voortkwam uit de tegencultuur van de jaren zestig en verschilde van de periode rond 1900 qua soort actievoerders: naast biologen was er een prominentere rol voor chemici en fysici.¹¹⁹ Volgens Tellegen begonnen de jaren zestig op milieugebied in 1962 en eindigde deze in 1972, met het verschijnen van het rapport van de Club van Rome en het in het Nederlandse vertaalde *Blauwdruk voor overleving*. Deze twee documenten leidde tot het doorbreken van milieubesef in brede maatschappelijke kring.¹²⁰

Datzelfde jaar, 1972, ontstond ook Stichting Natuur en Milieu (SNM), voortkomend uit een fusie van de CCNL – dat formeel in 1977 pas ter ziele ging – de Nederlandse Vereniging tegen Water-, Bodem- en Luchtverontreiniging en de Stichting Centrum Milieuzorg. Natuurmonumenten was ook aanwezig bij de oprichting van SNM, bleef hierna nauw betrokken maar ging onafhankelijk verder. Met name Gorter hielp tijdens de eerste jaren het actiewerk opzetten en was ondervoorzitter van SNM tot 1978.¹²¹ Daarnaast kan Peter Nijhoff genoemd worden, geschoold bioloog en directeur van SNM van 1972-1999 en ook betrokken bij de oprichting van de Nederlandse tak van IUCN in 1978. Het ontstaan van SNM wordt door Van de Windt geplaatst in de turbulente periode van 1968 tot 1975, toen gevestigde organisaties zich reorganiseerden en inhoudelijk heroriënteerden en nieuwe milieuorganisaties ontstonden die pleitten voor een democratischere werkwijze en aandacht voor het milieuvraagstuk.¹²²

¹¹⁶ Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land*, 143-5.

¹¹⁷ Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land?*, 158-9.

¹¹⁸ Tellegen, *Groene herfst*.

¹¹⁹ *Ibidem*, 49-50.

¹²⁰ *Ibidem*, 26, 55-59.

¹²¹ IISG, Archief Stichting Natuur & Milieu, Utrecht (SNM), 23: Jaarverslagen van SNM, 1977-1978, pagina 9.

¹²² Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land?*, 147-148.

Statutair stelt de SNM zich ten doel ‘de bescherming en het beheer van natuur, landschap en milieu, alles in de ruimste zin’.¹²³ Middelen voor het bereiken van dit doel waren de ‘kritische en constructieve begeleiding van het overheidsbeleid’, de ‘stimulering en ondersteuning van activiteiten van groepen en personen’, het mobiliseren van de publieke opinie, en ‘bevordering van milieubewust gedrag door educatie, voorlichting en informatie’.¹²⁴ Het is opvallend dat het spectrum voor actie breed is: naast politiek gelobby wordt ook samenwerking met anderen uit het maatschappelijk middenveld gezocht, ingezet op het publieke debat en gedragsverandering van burgers. De landbouw wordt voor de SNM pas later in de jaren zeventig een belangrijk thema, waarbij enkele nota’s van overheidswege uit 1975 de aanleiding lijken te vormen. In 1975 bracht Wim Meijer, PvdA-politicus en staatssecretaris van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk in het kabinet-Den Uyl, drie nota’s uit: de Nota Nationale Parken, de Nota Nationale Landschapsparken en de Nota betreffende de relatie landbouw en natuur- en landschapsbehoud. Deze drie ‘groene’ nota’s ‘gaven de aanzet voor betere bescherming van natuurgebieden en cultuurlandschappen’.¹²⁵

De ‘Relatienota’, uitgebracht met minister van Landbouw en Visserij Fons Van der Stee en Hans Gruijters, minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, krijgt een prominente plaats toegedicht in de natuurbeschermingsgeschiedenis. De nota kon rekenen op een erg enthousiast ontvangst omdat ze onderscheid maakte tussen ‘reservaatgebieden’ en ‘beheersgebieden’; ruimtelijke politiek als basis voor de natuurbeschermingsbeweging.¹²⁶ Het gemeenschappelijke thema van de drie bewindvoerders die de nota ondertekenden was het ‘behoud vanuit een oogpunt van natuur en landschap en van openluchtrecreatie van waardevolle grotere aaneengesloten natuurgebieden en landschappen’. De nota ‘richt zich op de instandhouding en het beheer van de uit een oogpunt van natuur- en landschapsbehoud waardevolle cultuurlandschappen in ons land’. Erkend werd dat de bestaande problematiek voortkwam uit ontwikkelingen in de landbouw, dat een proces van aantastingen van natuur en landschap betekende. De landbouw diende dan ook een beheersfunctie te krijgen van de cultuurlandschappen. De nota kondigde twee beleidsnormen aan: de ‘veiligstelling van in

¹²³ Artikel 2 van de statuten, zie: IISG, SNM, 23, bijlage 1.

¹²⁴ IISG, SNM, 23.

¹²⁵ ‘W. (Wim) Meijer’, *Parlement & politiek*, z.d., geraadpleegd: april 2018. Zie: https://www.parlement.com/id/vg091lg717zo/w_wim_meijer.

¹²⁶ Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land?*, 140-143.

beginsel alle in Nederland nog aanwezige natuurgebieden' en de 'bevordering van de veiligstelling van de meest waardevolle cultuurlandschappen en cultuurmonumenten'.¹²⁷

Cursus Landbouw (1975)

In hetzelfde jaar als de groene nota's verschenen, organiseerde SNM een Cursus Landbouw, met als doel 'het vergroten van begrip en inzicht in zowel de positie van de landbouw als de landbouw-technische kennis' in zoverre dit voor de relatie tussen landbouw en de natuur- en milieubescherming van belang kon zijn.¹²⁸ De aanleiding voor deze 'kadercursus' was een bijeenkomst van 19 april tussen vertegenwoordigers van regionale organisaties ter bespreking van de groene nota's. De organisatie bestond naast Siebe Algra en V.A.M. Jurgens van SNM uit vertegenwoordigers van verschillende milieu- en landbouwonderzoeksorganisaties, zoals het Landbouw-Economisch Instituut en landbouwhogescholen.¹²⁹ Tijdens de driedaagse cursus (15-17 december) spraken verschillende van deze vertegenwoordigers over een breed scala aan onderwerpen: de organisatie van de Nederlandse landbouw, bestaande knelpunten, sociaaleconomische aspecten zoals de invloed van het EEG-landbouwbeleid en technologische ontwikkelingen.¹³⁰

In een inleidend document over de geschiedenis van de landbouw werden breukpunten verondersteld omstreeks 1900 en 1950. Voor de laatste periode 1950-1975 zou sprake zijn van een afnemende werkgelegenheid en aantal bedrijven, de integratie in grote markteenheden, processen van mechanisatie, rationalisatie en specialisatie gepaard gaande met intensivering.¹³¹ Ook stond de verbreding van het doel van de landbouw, namelijk beheer van de ruimte, en daarmee gepaard gaande problematiek, op de agenda.¹³² In het programmaonderdeel 'Boer en natuur en landschap' werd gesteld dat 'de mogelijke benaderingswijzen van de boer en zijn reacties op de problematiek rond de natuur- en

¹²⁷ *Nota betreffende de relatie landbouw en natuur- en landschapsbehoud. Gemeenschappelijke uitgangspunten voor het beleid inzake de uit een oogpunt van natuur- en landschapsbehoud waardevolle agrarische cultuurlandschappen (1975).*

¹²⁸ IISG, SNM, 176. Stukken betreffende kadercursussen. 1971-1982, Cursus landbouw, gehouden in 1975.

¹²⁹ IISG, SNM, 176, Cursus landbouw, toelichting. Jurgens was juridisch-bestuurlijk medewerker.

¹³⁰ Ibidem, programma.

¹³¹ Ibidem, inleiding.

De definitie van prof. Minderhoud werd aangehouden, namelijk: 'De aanwending van menselijke arbeid op de natuur, met als doel de ontwikkeling van voor ons nuttige planten en dieren zodanig te leiden, dat deze meer tot de voorziening van de menselijke behoeften kunnen bijdragen dan zij zonder ingrijpen van de mens zouden hebben gedaan.'

¹³² Ibidem.

landschapsbescherming' van een toenemende betekenis voor de natuur- en milieubeschermer was.¹³³ In de discussiebijdrage 'Boer en verandering van gedrag' maakte landbouwkundige A.J.M. Corten een onderscheid tussen het 'moderne cultuurpatroon' en het 'traditionele cultuurpatroon'. Over de boer stelde hij het volgende:

Een aantal zaken op het terrein van natuur- en milieuzorg blijken moeilijk aan de boeren over te dragen te zijn. Tenminste: hun reacties zijn geheel anders dan U bij andere categorieën gewend bent. Zij tonen weinig interesse hiervoor, geen begrip voor deze zaken, eerder ontstaat wrevel en vijandigheid.¹³⁴

Vervolgens: 'We zouden kunnen stellen dat de boeren- (agrarische) bevolking in vergelijking met de andere categorieën traditionele trekken vertoont en niet het moderne cultuurpatroon.'¹³⁵ Ter verklaring wees Corter op de 'vrij hechte structuur van de agrarische wereld', hoewel opgemerkt moest worden dat de scheiding tussen het moderne en traditionele in de praktijk weerbarstig was.¹³⁶

Weerdenberg reflecteerde in 'Boer en landschap' op de huidige situatie in de samenleving:

De landbouwer wordt in toenemende mate geconfronteerd met eisen vanuit de samenleving die moeilijk verenigbaar zijn (of lijken) met wat hij als zijn eerste taak beschouwt, nl. het als ondernemer op economisch verantwoorde wijze produceren van voedsel en grondstoffen.

Met betrekking tot eisen op het gebied van natuur, milieu en landschap (...) leidt dit tot problemen bij de verwezenlijking van bepaalde doelstellingen enerzijds en het zich in zijn mogelijkheden belemmerd voelen van de landbouwer anderzijds. De relatie landbouw : landschap is momenteel dan ook als conflictueus te kenschetsen.¹³⁷

Bij bestudering van documentatie rond deze cursus valt de breedte van de perspectieven op het probleem natuur-milieu-landbouw op. Naast sociaaleconomische en beleidstechnische aspecten kwamen ook technieken als bemesting aan bod, alsmede de cultuurtechniek en zelfs sociaal-culturele factoren en de psychologie van de agrariër. Sprekers kwamen uit de hoek van landbouworganisaties, natuur- en milieuorganisaties en overheden, met wetenschappelijke achtergronden in de sociologie, sociografie, landbouweconomie en theoretische plantenteelt.

¹³³ IISG, SNM, 176, 'Boer en natuur en landschap'.

¹³⁴ Ibidem, A.J.M. Corten, 'Boer en verandering van gedrag', 10 november 1975.

¹³⁵ Ibidem.

¹³⁶ IISG, SNM, 176, Cursus landbouw, Corten, 'Boer en verandering van gedrag'.

¹³⁷ Ibidem, L.J.M. Weerdenburg, 'Boer en landschap', 3 november 1975.

Welke *storyline* ontstaat er binnen deze cursus rond de relatie natuurbescherming-landbouw? Door de toenemende maatschappelijke bewustwording rond de negatieve effecten van landbouw op het milieu nemen de eisen die door de natuurbeschermer aan de landbouw worden gesteld toe: het gaat hier al niet enkel meer om de vraag ‘waar’ landbouw wordt bedreven, maar ook ‘hoe’. Deze problematiek leidt tot een retorische toenadering tussen natuurbescherming en landbouw voor wederzijds begrip van elkaars standpunt.

Jaarboeken 1977-1980

De Jaarboeken van SNM over de jaren 1977-78 en 1979-1980 geven veel informatie over organisatorische veranderingen, beschouwingen op de context van milieu in het maatschappelijk debat, de houding ten opzichte van de landbouw, hieruit voortvloeiende praktijken en de invloed van instituties als de overheid, wetenschap en regelgeving.¹³⁸ In 1978 werd in het jaarboek gesteld dat sprake was van ‘een kentering in het milieugetij’. Door een afnemende populariteit van ‘milieu’ onder het brede publiek leek de toonzetting te verharderen en de blik te verbreden. De opmars van de auto stond symbool voor een negatieve ontwikkeling van de wereld, met problemen als overvloedig energieverbruik, massamobiliteit, automatisering, de niet afnemende zucht naar volledige werkgelegenheid en inkomensgroei. Dit vroeg om radicale actie: ‘Er komt niets in orde, *tenzij* wij kiezen voor een *andere orde* en voor *solidariteit* met de bewoners van de derde wereld en daar met zijn allen hard aan werken.’¹³⁹

In het jaarboek stonden kritische woorden over de Nederlandse landbouw. Het was echter de overheid, en niet de boer, die het vooral moest ontgelden:

Maar al te vaak wordt namelijk gesuggereerd dat er een belangentegenstelling tussen boeren en natuurbeschermers bestaat. Men gaat dan voorbij aan het feit dat de tegenstellingen “te velde” in hoge mate worden veroorzaakt door het huidige landbouw(Structuur)beleid, dat zowel de boeren als de natuurbescherming in de tang houdt.¹⁴⁰

De SNM ondernam actie tegen concrete aantastingen van het landschap zoals ruilverkavelingen, maar richtte zich ook in toenemende mate op de aan deze aantastingen ten grondslag liggende structuren. Naast extensivering klonk ook uit milieuoverwegingen felle

¹³⁸ Voor de jaren 1972-1976 zijn geen jaarboeken beschikbaar.

¹³⁹ IISG, SNM, 23, pagina 7.

¹⁴⁰ Ibidem, 55.

kritiek op verdere intensivering – hoe anders dan bij de CCNL destijds het geval was!¹⁴¹ SNM stond uit milieu-, landschapsbeheer- en sociale overwegingen voor het zo veel mogelijk vasthouden aan de bestaande werkgelegenheid in de landbouw, maar energieverslindende productiesystemen moesten er aan geloven en wat betreft het voedsel zou kwaliteit boven kwantiteit gesteld moeten worden. Ze stond voor regionaal gericht landbouwbeleid, zorg voor natuur, milieu en landschap en een aanvaardbaar bestaan voor zo veel mogelijk boeren.¹⁴²

In 1980 was de organisatie nog steeds niet te spreken over de ‘aanslagen’ die de mensheid ‘op de aarde en haar bewoners pleegt’, maar: ‘Er is momenteel sprake van een hernieuwd milieubesef, dat echter vooral is veroorzaakt door het verslechteren van de situatie waarin wij ons bevinden.’¹⁴³ De huidige tijd werd gepresenteerd als een schisma, een overgangstijd:

In de jaren zeventig heeft de natuur- en milieubescherming op soms hardhandige wijze overheid en publiek wakker geschud en de maatschappelijke *oorzaken* van het milieubederf blootgelegd. In de jaren tachtig staat zij voor de taak *alternatieven* aan te dragen om te tonen hoe het óók kan; dan zullen immers keuzen moeten worden gedaan over de wijze waarop de mensheid zal overleven.¹⁴⁴

Ook sprak SNM van een nieuw concept, ‘duurzame ontwikkeling’, dat de manier waarop naar de economie en specifiek de landbouw moest worden gekeken leek te veranderen:

In brede kring wordt nu onderkend dat wij moeten omschakelen naar een meer *duurzame* ontwikkeling in plaats van de gangbare aanpak die zich weinig gelegen laat liggen aan “nieuwe schaarsten”.¹⁴⁵

Voor ons staat vast dat overleving slechts is gewaarborgd wanneer economie en milieu blijvend kunnen worden verzoend. Alleen dan is duurzame ontwikkeling mogelijk, hier én elders in de wereld.¹⁴⁶

Een terugkerende storyline is de wens economie en milieu in een synthese aan elkaar te koppelen, waardoor een andere blik op de landbouw mogelijk wordt. Een onderscheid tussen milieuvriendelijke en –schadelijke landbouw was wenselijk, wat een op de boer gerichte

¹⁴¹ IISG, SNM, 55..

¹⁴² Ibidem, 55-6.

Behoud van werkgelegenheid, zuinige omgang met energie en grondstoffen en verhoging van de kwaliteit zijn terugkerende doelstellingen. Zie ook: IISG, SNM, 3020, ‘Doelstellingen en werkplan van de Werkgroep Landbouw’.

¹⁴³ IISG, SNM, 23, pagina 4.

¹⁴⁴ Ibidem, 5.

¹⁴⁵ Ibidem.

¹⁴⁶ Ibidem.

houding verklaart, middels ‘diverse spreekbeurten voor boeren- en natuurbeschermingsorganisaties’ en aandacht voor boeren “die het anders doen”.¹⁴⁷ In de landbouw was volgens SNM sprake van een tegenstrijdige ontwikkeling: enerzijds was als gevolg van economische ontwikkelingen – dalende inkomsten voor en investeringen door de boer als gevolg van stijgende energiekosten, een zuiveloverschot – sprake van een ontluikende fundamentele discussie over de landbouw: ‘Waren zaken als productiebeheersing en inkomenstoelagen in 1978 nog volstrekt taboe, thans zijn ze volop in discussie’¹⁴⁸. Anderzijds bleef de praktijk achter: ruilverkavelingen gingen door en het in de Relatienota aangekondigde overheidsbeleid bleef uit.

De houding ten opzichte van de overheid was enigszins dubbelzinnig: aan de ene kant werd SNM ‘steeds meer door de overheid (...) ingeschakeld als “officiële” gesprekspartner’ en ontving ze veel subsidies – gesproken wordt zelfs van een ‘bijzondere en eenmalige subsidie’ die het mogelijk maakte de nog openstaande boekjaren 1976-1978 af te kunnen sluiten.¹⁴⁹ Ook vond 1 juni 1977 een gesprek plaats tussen vertegenwoordigers van het Ministerie van Landbouw en natuur- en milieuorganisaties met discussiepunten over de landbouw.¹⁵⁰ Aan de andere kant was SNM niet te spreken over de houding en plannen van de overheid, bijvoorbeeld wat betreft de belangen die overheden soms hadden bij ruilverkavelingen – ‘Gemeenten en waterschappen blijken op grond van financiële voordelen regelmatig grote drijfveren achter de plannen te zijn’.¹⁵¹

Over de ontwerp-Landinrichtingswet was zij niet te spreken, aangezien deze te weinig zou verschillen van de verouderde Ruilverkavelingswet: zakelijk belanghebbenden hadden nog steeds een onevenredig grote stem in het proces, procedureel bestond er nog steeds geen mogelijkheid tot Kroonberoep van alle betrokkenen.¹⁵² Wat betreft de Wet Vervreemding Landbouwgronden was de particuliere natuurbescherming er in geslaagd te voorkomen dat aankoop van landbouwgronden voor haar bij wet onmogelijk zou zijn geworden, maar het aankoopbeleid werd wel bemoeilijkt. SNM vreesde ‘dat het ambtelijk apparaat van het

¹⁴⁷ IISG, SNM, 22, pagina 35.

¹⁴⁸ Ibidem.

¹⁴⁹ IISG, SNM, 23, pagina 6-8.

¹⁵⁰ IISG, SNM, 183. Stukken afkomstig van Rie Hund, directiesecretaresse van SNM. Landbouw. 1973-1980, Discussiepunten voor het gesprek op 1 juni 1977 tussen Ministerie van Landbouw en natuur- en milieuorganisaties. .

¹⁵¹ IISG, SNM, 23, pagina 35-36.

¹⁵² Zie ook: IISG, SNM, 3020. 3020-3022. Agenda's, notulen en vergaderstukken van de Werkgroep Landbouw 1979-april 1980, Kanttekeningen van de Stichting Natuur en Milieu bij het ontwerp-Landinrichtingswet.

Ministerie van Landbouw onnodig vérgaande en verstarrende bevoegdheden krijgt in het hele buitengebied.’¹⁵³

Het dieptepunt in de relatie SNM-overheid was het ‘relatienotabeleid’. Vijf jaar Relatienota was voor de SNM aanleiding om de balans op te maken en een nieuwe koers uit te zetten. Het beeld was overwegend negatief:

Vijf jaar Relatienota geeft een somber beeld te zien, waarbij opvalt dat op het niveau van het boerenbedrijf – en daar ging het juist om – op alle onderdelen er vrijwel niets van is terechtgekomen.¹⁵⁴

De Relatienota was paradigmatisch voor het juridische en bestuurlijke denken, maar door een voortdurend ontbreken van consistent overheidsbeleid en samenhangende budgettering schortte de particuliere natuurbescherming haar medewerking op, wat leidde tot een parlementair debat, waarna een toezegging volgde voor een notitie waarin de knelpunten beschreven zouden worden.¹⁵⁵ In de jaarboeken werd overigens nauwelijks gerept over wetenschappelijke ontwikkelingen, al stelde Jaarboek 1977-1978 wel dat in samenwerking met het Landbouw-Economisch Instituut en Werkgroep Milieubeheer Leiden een eigen onderzoeksprogramma zou worden opgezet.¹⁵⁶

De onvrede over het gevoerde beleid van de overheid ten aanzien van de landbouw leidde in 1979 wel tot de oprichting van de Werkgroep Landbouw, waarin ‘het landbouwstructuurbeleid, alternatieve bedrijfsmodellen’ en strategievoorstellen bij acute problemen als de Relatienota besproken werden.¹⁵⁷ Het doel van de werkgroep was het landbouwwerk van SNM en aangesloten organisaties meer diepgang te geven. Ze bestond uit eigen medewerkers en enkele ‘buitenstaanders’.¹⁵⁸ Op dinsdag 11 september vond de eerste vergadering plaats. Voorzitter was de heer P.J. van Herwerden, betrokken bij zowel Natuurmonumenten als SNM¹⁵⁹ Het secretariaat bestond uit Algra en R. Schröder.¹⁶⁰ Verder waren uit het bureau van SNM betrokken W.F. Alleijn en M.M.A. Brunt. Aangesloten

¹⁵³ IISG, SNM, 23, pagina 36-7.

¹⁵⁴ Ibidem, 37-8.

¹⁵⁵ IISG, SNM, 23, pagina 37-8.

Zie ook: IISG, SNM, 183, persbericht ‘Natuurbescherming trekt zich terug uit overleg’.

¹⁵⁶ IISG, SNM, 23, pagina 57.

¹⁵⁷ Ibidem, 6.

¹⁵⁸ Ibidem, 35.

¹⁵⁹ ‘Landbouw, Natuurbeheer en Visserij’, *NRC*, 29 april 1991, geraadpleegd: juni 2018. Zie: <https://www.nrc.nl/nieuws/1991/04/29/landbouw-natuurbeheer-en-visserij-6965358-a60404>.

¹⁶⁰ Binnen de WL was Siebe Algra het actiefste lid. Algra was een boerenzoon en landbouwkundig geschoold. Hans Smit, ‘Stinkende weilanden en volle stallen’, *Trouw*, 22 augustus 2003, geraadpleegd: april 2018. Zie: <https://www.trouw.nl/home/stinkende-weilanden-en-volle-stallen~afc27c1f/>.

organisaties leverden ook werkgroepleden; het betrof hier Milieuraad Drenthe, de Gelderse en Brabantse Milieufederaties, het Zeeuws coördinatie-orgaan en Natuurmonumenten. Externe deskundigen waren R. Boeringa van de Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek – gespecialiseerd in energiegebruik in de landbouw en alternatieve teeltmethoden – R. v. Apeldoorn van het Rijksinstituut voor Natuurbeheer – effecten van de landbouw op natuur, milieu en landschap – en E. Schaap van het Ministerie van Landbouw, gespecialiseerd in alternatieve bedrijfsvoering.¹⁶¹

De visie van SNM op de functies van de landbouw was overigens sinds 1973 voorzichtig veranderd, zo getuige een lijst stellingen uit 1973 voor een discussiebijeenkomst rond het onderwerp ‘Landbouw, landschap, milieu’ en stellingen over ‘De verhouding landbouw-natuur, milieu en landschapsbescherming nu en in de toekomst’ na verschijning van de Relatienota. In 1973 werd nog gesteld dat de rol van voedselproducent voor de land- en tuinbouw leidend diende te blijven maar nevenfuncties zoals het beheer van de ruimte, het landschap en het milieu aan betekenis zouden winnen. Ook toen vond SNM een duidelijk wettelijk kader al wenselijk.¹⁶² Enkele jaren later luidde enkele stellingen als volgt:

1. De Nederlandse landbouw vervult naast het produceren van voedsel een belangrijke maatschappelijke functie in het beheer van het landelijk gebied (...)
2. De ontwikkelingen in de landbouwbedrijfsvoering na 1950 hebben grote nadelige effecten gehad op de kwaliteit van natuur, milieu en landschap.
3. De hierdoor ontstane tegenstelling “landbouw-landschap” is geen tegenstelling boer-natuurbeschermer, maar een gevolg van het geheel op schaalvergroting en intensivering gericht landbouwbeleid. (...)
7. Het ontwikkelen van aan de eisen van natuur- en landschapsbescherming aangepaste bedrijfsmodellen is dringend noodzakelijk. Deze bedrijven moeten een integratie van landbouwbedrijfsvoering en bewust beheer van natuur en landschap mogelijk maken en zoveel mogelijk zinvolle arbeid in de landbouw vasthouden.¹⁶³

De functies landschapsbeheer en voedselproductie dienden dus geïntegreerd worden. De derde stelling is exemplarisch voor de verhouding natuurbescherming-landbouw in deze periode; ondanks de milieuproblemen was sprake van – retorische – toenadering. Landbouw

¹⁶¹ IISG, SNM, 3020. Agenda's, notulen en vergaderstukken van de Werkgroep Landbouw. 79 – april 1980, ‘De leden van de Werkgroep Landbouw’.

¹⁶² IISG, SNM, 183, ‘Landbouw, landschap, milieu’ (1973).

¹⁶³ IISG, SNM, 183, S. Algra, ‘De verhouding landbouw-natuur, milieu en landschapsbescherming nu en in de toekomst’.

an sich vormde geen bedreiging voor milieu- en natuurbescherming, maar haar huidige vorm wel. Dat de gewenste hervorming uitbleef lag aan het ontbreken van politieke wil voor een regionaal gericht landbouwstructuurbeleid met integratie van functies. Ten tijde van het schrijven van bovenstaande stellingen was de hoop nog gevestigd op de Relatienota, die ‘als eerste aanzet voor zo’n regionaal beleid een belangrijke bijdrage leveren’ kon.¹⁶⁴

In een brief gericht aan de WL van 8 mei 1980 lichtten Bart Edel en Wouter van der Weijden hun voor de oprichting van een Centrum voor Landbouw en Milieu (CLM), ook wel een ‘Ombudsman’ voor Landbouw en Milieu, toe.¹⁶⁵ De reden hiervoor was:

de al jaren durende polarisatie tussen landbouw en milieu. Daardoor is een klimaat van wantrouwen ontstaan dat het, ondanks een zekere dooi, onwaarschijnlijk maakt dat de modale boer op korte termijn zal aankloppen bij de SNM (...) ¹⁶⁶

De briefschrijvers uitten de verwachting dat een onafhankelijke organisatie met meer nadruk op sociaaleconomische doelstellingen de impasse zou kunnen doorbreken. De organisatie zou evenals de milieuorganisaties nadrukkelijk milieudoelstellingen hanteren, maar deze even zwaar wegen als de sociaaleconomische kant. Tegenover landbouworganisaties zou zij zich kritisch opstellen. In een conceptbeschrijving van het CLM werd het volgende gesteld:

Na een impasse van tientallen jaren begint er enig schot te komen in de verhouding tussen landbouw en milieu. Bij milieuorganisaties ontstaat een meer konstruktieve opstelling ten aanzien van landbouwbedrijf en landbouwbeleid. (...) Bij met name jonge agrariërs ontstaat een toenemende bereidheid om de factor milieu te laten meewegen bij de standpunt-bepaling over bedrijfsvoering, landinrichting en landbouwbeleid.¹⁶⁷

Er werden in de huidige situatie vijf knelpunten onderscheiden:

1. Gebrek aan kennis binnen de milieubeweging over het functioneren van de landbouw en over mogelijke minder gangbare oplossingen voor agrarische problemen.
2. Gebrek aan kennis bij boeren, mede door eenzijdige voorlichting, over zulke oplossingen.
3. Gebrek aan technische, financiële en politieke steun voor op integratie gerichte initiatieven.
4. Gebrek aan onderzoek en experimenten gericht op geïntegreerde oplossingen.

¹⁶⁴ IISG, SNM, 183, Algra, ‘De verhouding landbouw-natuur’.

¹⁶⁵ IISG, SNM, 3021: Agenda's, notulen en vergaderstukken van de Werkgroep Landbouw. Mei-september 1980, brief ‘Centrum voor Landbouw en Milieu’, 8 mei 1980.

‘Bart Edel’, *Boerderij*, geraadpleegd: juni 2018. Zie: <https://www.boerderij.nl/auteur/Bart-Edel/>. ‘Wouter van der Weijden’, *CLM*, geraadpleegd: juni 2018. Zie: <https://www.clm.nl/medewerkers/33/6/weijden-wouter-van-der>.

¹⁶⁶ IISG, SNM, 3021, brief ‘Centrum voor Landbouw en Milieu’, 8 mei 1980.

¹⁶⁷ IISG, SNM, 3021, brief ‘Centrum voor Landbouw en Milieu’.

5. Ontbreken van een uitgewerkte visie voor dergelijke experimenten.¹⁶⁸

Uit een evaluatie door de WL van haar eigen functioneren, de schriftelijke uitwerking daterend van 11 december 1980, bleek dat de WL volgens sommigen ‘nog niet voldoende op de problematiek en op elkaar ingespeeld’ was.¹⁶⁹ ‘Niettemin waren de indrukken over het nastreven van de doelstellingen over het algemeen redelijk positief.’ Enkele zwaartepunten die nog onvoldoende prioriteit kregen waren de contacten met de landbouworganisaties en de praktijk van individuele boeren. Over het intern functioneren klonk de kritiek dat doordat haar leden te zeer als vertegenwoordigers van hun organisaties optraden, de WL nog te ‘weinig eigen gezicht’ had en als ‘een begeleidingsgroep voor het bureau van SNM’ optrad.¹⁷⁰

Al met al ontstaat het beeld dat ondanks een retoriek van zoeken naar verbinding en constructief handelen, van een concrete samenwerking met de georganiseerde landbouw tussen 1972-1980 geen sprake was. Polarisatie en een afwezige overheid leidden wel tot institutionalisering van de storyline, gezien het voorbeeld van de oprichting van de WL en de CLM. Wetenschappelijk onderzoek was van belang bij de totstandkoming van de storyline en was veel diverser dan in vroegere jaren: naast biologie en ecologie is daar nu ook de landbouwkunde en sociaalwetenschappelijke studies. In de secundaire literatuur worden het einde van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig gezien als ‘dalperiode’ in aandacht voor milieuvraagstukken. In de loop van de jaren tachtig vertaalde de milieuproblematiek zich van overheidswege wel in wetgeving.¹⁷¹

Binnen alle drie de Nederlandse organisaties definieerden natuurbeschermers de relatie natuurbescherming-landbouw. Natuurmonumenten institutionaliseerde de storyline niet; maar de andere twee organisaties wel. In dit proces kwam steeds een ander soort actor ten tonele en veranderde het soort wetenschappelijke kennis dat aan de definiëring van de storyline ten grondslag lag. De vraag rijst in hoeverre zich in Groot-Brittannië dezelfde ontwikkelingen voordeden.

¹⁶⁸ IISG, SNM, 3021, brief ‘Centrum voor Landbouw en Milieu’..

¹⁶⁹ IISG, SNM, 3022, Evaluatie Werkgroep Landbouw najaar 1980.

¹⁷⁰ IISG, SNM, 3021. Agenda's, notulen en vergaderstukken van de Werkgroep Landbouw. Mei-september 1980, brief ‘Centrum voor Landbouw en Milieu’, 8 mei 1980.

¹⁷¹ Tellegen, *Groene herfst*, 149.

2. Natuurbescherming-landbouw in Groot-Brittannië

So far as motivation is concerned, it is probably true to say that there are proportionally more officers in ADAS concerned about conservation, than there are members of the conservation movement concerned about agriculture, even though a prosperous agricultural industry is of fundamental importance to the nation's welfare now and in the future.¹⁷²

Tijdens de conferentie over landbouw en het milieu in 1984, georganiseerd door een afdeling van de Britse overheidsorganisatie Natural Environmental Research Council, sprak ambtenaar J.M. Way bovenstaande woorden. Ze zijn karakteriserend voor natuurbescherming-landbouw in Groot-Brittannië om twee redenen. Ten eerste is de oproep tot overheidsingrijpen een terugkerend thema. Ook toen de overheid zich actiever met natuurbescherming-landbouw ging bezig houden, zoals bij de conferentie waar Way sprak, bleven restricties op de landbouw uit. Dit laatste kwam door het grote belang dat de samenleving aan voedselproductie toedichtte.

In dit hoofdstuk staat de vraag centraal hoe de relatie natuur-landbouw gedefinieerd en geoperationaliseerd werd in Groot-Brittannië in drie verschillende tijdsperiodes en in drie verschillende contexten: de Society for the Promotion of Nature Reserves (1912-1915), twee rapporten van onderzoekscommissies uit de Tweede Wereldoorlog (1940-1945) en de Natural Environmental Research Council (1984).

Voor de Society for the Promotion of Nature Reserves is gekozen aangezien zij uit dezelfde tijd stamt als Natuurmonumenten en ook het natuureservaat als middel propageert; dit maakt de beide organisaties goed met elkaar vergelijkbaar. De twee rapporten uit de oorlogsjaren gingen vooraf aan de oprichting van de in de secundaire literatuur belangrijk geachte overheidsinstantie Nature Conservancy (1949) en maken een ontwikkeling in het denken over natuurbescherming-landbouw inzichtelijk. Het gaat hier om het rapport van de *Committee on Land Utilisation in rural areas* in opdracht van de Ministry of Works and Planning (1942) en het rapport *Nature conservation and nature reserves* van een commissie van de British Ecological Society (1944). De derde organisatie is net als SNM een exponent van de naoorlogse milieubeweging.

¹⁷² Way, 'Ministry of Agriculture, Fisheries and Food (MAFF) interests in the results of ecological research on wildlife and the countryside', 182.

Ter beantwoording van de centrale vraag wordt elke organisatie op basis van vier variabelen vergeleken. Ten eerste het ontstaan van *storylines* rond natuurbescherming-landbouw, oftewel een definiëring van een probleem en oplossing. Dan de rol die actoren spelen in het proces van mobilisering en coalitievorming rond deze storyline. Ten derde de invloed van wetenschappelijke kennis in dit proces en tenslotte uit de storyline voortkomende praktijken, operationalisering door wet- en regelgeving of het ontstaan van nieuwe instituties. Het betoog kent per organisatie drie stappen: eerst volgt een historiografische inbedding, een contextualisering van de organisatie en als derde de analyse van de vier variabelen op basis van archiefstukken.

A. The Society for the Promotion of Nature Reserves (1912-1915)

De Society for the Promotion of Nature Reserves (SPNR) werd in 1912 opgericht, met het doel om middels publicaties, persoonlijke inspanning en correspondentie met lokale verenigingen en individuen de wenselijkheid te benadrukken van het voor altijd beschermen van gebieden die geschikt zijn als natuurreservaat en die onder speciale omstandigheden overgedragen kunnen worden aan de National Trust for Places of Historic Interest or Natural Beauty.¹⁷³ Elders wordt onderscheid gemaakt tussen vijf doelen. Ten eerste het verzamelen en vergelijken van informatie over gebieden met ‘primitive conditions’ en zeldzame en lokale soorten die vatbaar voor uitsterving zijn door bouw, drooglegging, ontbossing of hebzuchtige verzamelaars. Ten tweede het maken van overzichten van welke gebieden als ‘nature reserves’ kunnen worden aangemerkt. Ten derde het verkrijgen van dergelijke gebieden en desnoods schenking van deze gebieden aan de National Trust. Ten vierde het behoud van nationaal bezit voor het nageslacht; een deel van het natuurlijke land vanwege fauna, flora en geografische kenmerken. Ten vijfde het bevorderen van ‘the love of nature’ en bevordering van kennis van natuurstudie onder de bevolking.¹⁷⁴

De SPNR fungeerde als een ‘ginger group’ binnen de Natural Trust: beïnvloeding moest van binnenuit gebeuren. Hiertoe stelde bankier en entomoloog Charles Rothschild in 1915 een lijst van 273 gebieden op die beschermd zouden moeten worden.¹⁷⁵ Deze werd onder andere verstuurd naar de Board of Agriculture en in 1916 verder uitgewerkt. Datzelfde jaar werd de SPNR royal charter verleend, waardoor de organisatie mogelijkheden kreeg voor het zelf

¹⁷³ *Catalogus National Archives*. ‘A brief history of the Society for the Promotion of Nature’.

¹⁷⁴ John Sheail, *Nature conservation in Britain. The formative years* (London 1998) 5.

¹⁷⁵ Sheail, *Nature conservation in Britain*.

bezitten en beheren van land. Toch viel het succes van de SPNR – en de private natuurbescherming in het algemeen – tijdens het Interbellum tegen. Ter verklaring van het uitblijven van natuurbeschermingspraktijken wordt onder andere op de invloed van de Eerste Wereldoorlog gewezen: de oorlog kostte verschillende natuurbeschermers het leven.¹⁷⁶

De invloed van actoren wordt ook benadrukt: Rothschild kwam door ziekte in 1923, op 40-jarige leeftijd te overlijden. Het was Rothschild die de SPNR oprichtte en voortrekker was in het maken van de lijst van mogelijke natuurreservaten. Deze entomoloog promoveerde rond de eeuwwisseling en liep voor de rest uit wat betreft zijn opvattingen over natuurbescherming: in plaats van louter op het beschermen van individuele bedreigde diersoorten te focussen, realiseerde hij zich het belang van bescherming van de habitat, de leefomgeving van de dieren, en de relatie van de habitat met de grotere omgeving.¹⁷⁷ Natuurbescherming in de negentiende eeuw en de eerste decennia van de twintigste eeuw stond voornamelijk in het teken van optreden tegen wreedheid tegen dieren en het plukken van zeldzame bloemen en planten.¹⁷⁸ Ook vond hij het belangrijk overheidssteun te verkrijgen en de publieke opinie in de richting van de natuurbeschermingszaak te beïnvloeden. Traditiegetrouw ging Rothschild uiteindelijk werken voor het familiebedrijf als bankier; natuurbescherming geschiedde in zijn vrije uren. Na zijn vroegtijdige dood, zo wordt op verschillende plekken gesteld, zakte de SPNR in.¹⁷⁹

Elders wordt gesteld dat het jaren later aan de inspanningen van de secretaris Herbert Smith te danken was dat de SPNR überhaupt het Interbellum overleefde. Naast de invloed van actoren speelden organisatorische factoren een rol. De suggestie wordt gewekt dat doordat de SPNR niet streefde naar een zo hoog mogelijk aantal leden – zoals de RSPB tot doel had – maar patronage van publieke figuren en natuurbeschermingsexperts, van negatieve invloed was. De organisatiestructuur kende een raad van zo'n vijftig voor het leven benoemde leden, zonder delegatie van verantwoordelijkheden aan commissies. Ook dit kan voor een deel het falen van de SPNR verklaren.¹⁸⁰

De SPNR lijkt zich passiever te hebben opgesteld dan het Nederlandse Natuurmonumenten en voor actie afwachtend naar de overheid te hebben gekeken. Het

¹⁷⁶ Miriam Rothschild en Peter Marren, *Rothschild's Reserves. Time and Fragile Nature*, 8-12

¹⁷⁷ Miriam Rothschild, *Nathaniël Charles Rothschild 1877-1923* (Cambridge 1979) 3-4.

¹⁷⁸ John Sheail, *Nature in trust. The history of nature conservation in Britain* (Glasgow en London 1976) 1-21.

¹⁷⁹ *Catalogus National Archives*. 'A brief history of the Society for the Promotion of Nature'.

Sheail, *Nature in trust*, 58-67.

¹⁸⁰ *Ibidem*.

reservaat als idee, storyline, sloeg echter op bredere schaal niet zo aan in Groot-Brittannië. Pas in de loop van de jaren veertig keerde het tij en speelde de SPNR een cruciale rol in de vormende jaren van de Britse natuurbeschermingsbeweging.¹⁸¹ Het is opvallend dat deze vormende jaren niet zoals in Nederland het geval is in de decennia rond 1900 te worden geplaatst maar decennia later, vanaf het einde van de jaren dertig.

Rothschild lijkt rond de eeuwwisseling op het idee gekomen dat natuur middels reservaten beschermd moest worden. In 1899 kocht hij een deel van Wicken Fen. Toen hij deze in 1901 doneerde aan The National Trust benadrukte hij dat de plek beheerd moest worden als natuurreservaat, met de bescherming van de ‘Swallowtail butterfly’ als één van de voornaamste doelen. Ontevredenheid over de mate van bescherming van nestelende sterns door de National Trust bij Blakeney Point bracht Rothschild op het idee om een kleine vereniging op te zetten ter promotie van het idee van het natuurreservaat.¹⁸² Na de eerste bijeenkomst in mei 1912 in het Brits Natuurhistorisch Museum met het doel toe te werken naar een nationaal netwerk van natuurreservaten richtte Rothschild samen met Charles Edward Fagan, William Robert Ogilvie-Grant en Francis Robert Henley de SPNR op.¹⁸³

18 december 1912 volgde promotie van de SPNR middels een artikel in *The Times*, vermoedelijk deels door Rothschild zelf geschreven. Over het bestaande probleem schreef de auteur het volgende:

That the larger wild creatures are steadily disappearing from the face of the earth with the advance of civilization needs little demonstration. But coincidentally with the wholesale extermination of mammals there is in progress a no less disastrous process of destruction among the lesser creatures – birds, fishes, reptiles, insects, and plants – also of geological remains, and in almost every case this is the result of “the deliberate and conscious interference of man.”¹⁸⁴

Ook benadrukte het artikel hoe Groot-Brittannië hopeloos achterliep vergeleken bij buurlanden, waarbij een lijst van concrete voorbeelden volgden:

Elsewhere the duty of maintaining particular phases of human life and of preserving natural objects is recognized and performed by the community as a whole, acting through the State;

¹⁸¹ Sheail, *Nature in trust*, 58-67.

¹⁸² Rothschild en Marren, *Rothschild's reserves*, 6.

¹⁸³ Rothschild en Marren, *Rothschild's reserves*, 13-5.

¹⁸⁴ ‘Nature reserves. Formation of a new society’, *The Times*, 18 december 1912, pagina 9.

but in the United Kingdom is has been left to private enterprise and private munificence to establish and finance such refuges and nature reserves as we actually possess.¹⁸⁵

The Rothschild Reserves

Het aanwijzen van gebieden als ‘nature reserves’ was in Groot-Brittannië al enige jaren een lokale praktijk, maar Rothschild en enkele andere natuurbeschermers waren ontevreden over de wijze waarop: een systematische aanpak ontbrak en met het regionaal of nationaal belang werd nauwelijks rekening gehouden. In lijn met haar doelstellingen, het identificeren van uit nationaal oogpunt ‘belangrijke’ gebieden, ging de SPNR in 1912 onder leiding van Rothschild bezig met het opzetten van een enquête, met het idee om tot een lijst van gebieden te komen waarna surveillance en snelle actie bij bedreiging mogelijk werd. T.F. Husband, lid van de *executive committee* van de SPNR en tevens lid van de Board of Agriculture, wees Rothschild er in een brief op dat gezien de plannen van de Board om – gezien de oorlogscontext – ‘wastelands’ – het Britse equivalent van de woeste gronden – te ontginnen, wel eens haast was geboden met de lijst. Daar kwam bij dat in 1916 wetgeving werd aangenomen die gedwongen verkoop van marginale stukken grond om te kunnen gebruiken voor landbouwproductie.¹⁸⁶ In juni 1914 analyseerden Rothschild, G.C. Druce, F.R. Henley en W.R. Ogilvie-Grant de aanbevelingen; juni 1915 kwam een voorlopige lijst gereed. Een jaar later werd de bijgewerkte lijst verstuurd naar de Board of Agriculture, die er helaas weinig gebruik van maakte.¹⁸⁷

Dat de SPNR met grote haast zo een lange lijst van natuurreservaten opstelden om bij de Board of Agriculture aan te leveren getuigt van hoopvolle verwachtingen. Rothschild hoopte dat de Board of Agriculture een ‘authority for Reserves’ zo oprichten, waar vervolgens de natuurreservaten aan toe konden worden gewezen.¹⁸⁸ In een brief liet Husband op 12 januari 1917 weten dat zulke grondige actie uit zou blijven:

the Board will be in a position to take care that no “natural beauty” spots or districts in England or Wales which should be retained as nature reserves *will be inconsiderately dealt with*.¹⁸⁹

¹⁸⁵ ‘Nature reserves’, *The Times*.

¹⁸⁶ Rothschild en Marren, *Rothschild's reserves*, 40-1.

¹⁸⁷ Sheail, *Nature in trust*, 127-130.

¹⁸⁸ Rothschild en Marren, *Rothschild's reserves*, 42.

¹⁸⁹ *Ibidem*, 42.

Deze tekst was vrij te interpreteren, maar waar de Board duidelijker over was, was dat ze geen gehoor zou geven aan het verzoek van de SPNR om een circulaire van de natuureservaten door het land te verspreiden. Meer dan het uitspreken van sympathie zat er niet in, voor directe actie zou de SPNR zelf aan de slag moeten, aldus de Board.¹⁹⁰

De Natural Trust en andere organisaties gaven ook niet thuis, en de SPNR zelf was niet toegerust voor aankoop en beheer van deze gebieden. Uiteindelijk was het Rothschild zelf die via anonieme donaties het meeste geld inlegde. Het resultaat was dat vier gebieden van de lijst werden beschermd; waarvan één op termijn uitdroogde door omliggende ontginningen. Ter verklaring van dit falen wordt gewezen op de dood van Rothschild zelf en de Eerste Wereldoorlog, die er voor zorgde dat de prioriteiten van de Britse overheid elders dan natuurbescherming lagen.¹⁹¹

Naast de reeds genoemde namen waren ook Arthur Tansley en anderen van de raad van de SPNR betrokken bij de totstandkoming van de lijst. Hoewel ook lokale natuurbeschermers bij de lijst waren betrokken, stelt Sheail het volgende:

... almost inevitable the final lists of areas reflected the extent of knowledge of a comparatively small number of surveyors rather than the actual distribution of important areas.¹⁹²

De lijst werd opgedeeld in drie categorieën. Categorie A diende volledig beschermd te worden aangezien ze meerdere ‘ecological types’ representeerden. Categorie B vroeg om bescherming aangezien de gebieden unieke of zeldzame plant- en diersoorten bevatte. Categorie C bestond uit gebieden die niet direct bedreigd werden maar niet uit het oog verloren mochten worden.¹⁹³

De enquête bevatte naast de verzoeken om de vereiste gegevens over vindplaats en de respondent de volgende vragen:

A. Is the suggested area worthy of permanent preservation as:

1. A piece of typical primeval country?
2. A breeding-place of one or more scarce creatures?
3. A locality for one or more scarce plants?

¹⁹⁰ Rothschild en Marren, *Rothschild's reserves*.

¹⁹¹ Rothschild en Marren, *Rothschild's reserves*, 43-50.

¹⁹² Rothschild en Marren, *Rothschild's reserves*, 128.

¹⁹³ *Ibidem*, 128-130.

4. Showing some section or feature of special geological interest?
- B. Is the place recommended primarily for birds, insects, or plants?
1. To whom does it belong?
 2. Would the owner be willing to sell, or could the area be leased?
 3. Could you get local financial aid should it be considered desirable to acquire the area?
 4. Is the place or site locally popular as a pleasure resort?

Elke enquête in het archief ging vergezeld van een kaart van het betreffende gebied, soms aangevuld met handgeschreven ofwel getypte correspondentie, uitgebreidere verslagen of relevante krantenberichten. De gebieden waren vaak eigendom van de adel, zo getuige de titels. Een aanzienlijk deel was echter in handen van de Ecclesiastical and Church Estates Commissioners for England, kortweg Ecclesiastical Commissioners. Een kleiner deel betrof eigendommen van de Kroon, de War Office of de National Trust. Vaak ook betrof het meerdere kleine eigenaren; dat het hier om boerenbedrijven ging wordt nauwelijks aangemerkt.¹⁹⁴ Informatie over de natuur in de gebieden was vaak nauwgezet genoteerd, met veel namen van planten en dieren in latijn, wat doet vermoeden dat de respondenten zelf onderzoeker waren. Vaak ook werd vermeld voor welke wetenschappelijke disciplines de gebieden bijzonder interessant waren – geologie, entomologie, botanie. Ook het ecologisch perspectief kwam af en toe naar voren.

Waartegen moesten de gebieden specifiek worden beschermd? Dat wordt bij het gros niet duidelijk. Soms was het toevallig een kans op koop doordat een gebied op de markt kwam, of diende het gebied beschermd te worden tegen ‘development’ in het algemeen, specifiek huizenbouw maar ook opvallend vaak waren reeds plannen voor de aanleg van een golfbaan gemaakt. Vaker nog ging het om bezoekers van de gebieden die de natuur aantastten door het rapen van eieren, het plukken van bloemen of anderszins. De mogelijkheden die een gebied voor commercieel gebruik bood was soms een reden om gekant te zijn tegen permanente aanmerking van de plaats als Nature Reserve, zoals in een brief horend bij het in het graafschap Essex gelegen Benfleet Creek:

¹⁹⁴ In Kea Downs, Cornwall was sprake van ‘various small owners’. Het gebied Staverton Park, Suffolk was in het bezit van een boer. In Thames Estuary, Essex stond op de lange lijst van eigenaren ook enkele boeren vermeld. Uphill Cliffs hoorde bij een boerderij, net als in Apes Down, Isle of Wight – de boerderij droeg de naam Apes Down. Braunton, Burrows in Devon vond men bij de ‘Red Farm’ en het potentiële natuureservaat Inkpen, Berkshire bestond uit alleen maar boerderijen. Zie: ‘The Rothschild Reserves’, *The Wildlife Trusts*, geraadpleegd: mei 2018. <http://www.wildlifetrusts.org/rothschildreserves/list>.

I now write on behalf of the Commissioners to say that, having regard to the possibilities of *industrial development* on the Island which would necessarily change its character not merely in places where such development should actually take place, the Commissioners would not be prepared to dedicate the tract in question as a Nature Reserve or permanently to alienate it for that purpose.¹⁹⁵

In dezelfde brief wordt gesproken van de onmogelijkheid tot verkoop van de grond vanwege een huurder die de ‘Waterside’ Farm betreft:

This tract of land is at present included in the tenancy of the Commissioners' "Waterside" Farm and there are practical difficulties in the way of taking it out of that tenancy and letting it to your Society for the proposed purpose, even if your Society would be willing to take it on an annual tenancy. The Commissioners would, however, be willing to do anything that they reasonably could to promote the object with which your Society would desire to secure this land as a Nature Reserve and it seems to them that the most practical way of dealing with the matter would be for your Society to secure the co-operation of the Commissioners' tenant in preserving the land in question from that sort of trespass which results in the destruction of wild life: such use as the land is now put to by the agricultural tenant in all probability does not interfere with it as a Nature Reserve.¹⁹⁶

Bovenstaande laat zien dat ondanks dat een boer de aankoop van de grond voor natuurbescherming in de weg stond, er wel vanuit werd gegaan dat zijn manier van grondgebruik niet hoefde te botsen met aanmerking van het terrein als Nature Reserve. Elders, in correspondentie over het in Cambridgeshire gelegen Devil’s Dyke, komt wel naar voren hoe een boer een zeldzame plant weg had laten halen uit praktisch oogpunt:

The part interesting to naturalists is between the two crosses. The anemone is about the place marked (P); there used to be a large patch, but now the plant occurs in small tufts, as the local farmer (it is said) got rid of the patch, as he disliked people frequenting the spot. That was many years ago.¹⁹⁷

Dit sluit aan bij wat in de literatuur naar voren komt, namelijk hoe in deze jaren recreatief bezoek van natuur soms als problematisch werd verondersteld: bloemplukkers waren een probleem waartegen moest worden opgetreden.¹⁹⁸ Af en toe was ook sprake van contact

¹⁹⁵ ‘Benfleet Creek, Essex’, *The Wildlife Trusts*, geraadpleegd: mei 2018. Zie: <http://www.wildlifetrusts.org/rothschildreserves/list>.

¹⁹⁶ ‘Benfleet Creek, Essex’, *The Wildlife Trusts*.

¹⁹⁷ ‘Devil’s Dyke, Cambridgeshire’, *The Wildlife Trusts*.

¹⁹⁸ Sheail, *Nature in trust*, 39-41.

tussen de natuurbeschermers en landbouworganisaties. Zo werd geïnformeerd bij de plaatselijke *Agricultural college* naar verdere informatie over het gebied Devil's Kneading Trough in het graafschap Kent.¹⁹⁹ In Dovedale, Derbyshire was sprake van enige media-ophef over het kappen van bos in het gebied; de SPNR zocht hierover contact met de Board of Agriculture.²⁰⁰

Meermaals was cultivering van een gebied ten koste gegaan van de natuur, zoals in Simmons Wood Moss, Lancashire, in de vorm van commerciële turfwinning.²⁰¹ In Swaddiwell Field, Northamptonshire, was naast grondstofdelving landbouw de schuldige van verwoesting.²⁰² Upper Teesdale, Cumbria & Yorkshire, was sinds 50 jaar in cultivatie gebracht en daarom niet meer geschikt als natuureservaat.²⁰³ Holt Lowes, Norfolk: 'Like many areas of commons and lowland heathland much of this area has been ploughed up and 'reclaimed' for agriculture and development.'²⁰⁴ Waar natuur nog intact was vormde landschapsontwikkeling soms een risico. Over Newham Bog and Spindlestone Pond in Northumberland werd in een kleine noot gesteld: 'the danger is: possible drainage'²⁰⁵. De lokale natuurbescherming in Helpstone Heath, Northamptonshire had de SPNR aangeschreven om de volgende reden: 'Our object in applying to you was to secure the spot remaining in its present state (...) That it should not be cultivated or afforested.'²⁰⁶ Niet alle gebieden liepen hetzelfde gevaar. Freshney Bog or Blow Wells in Lincolnshire was met zijn steile heuvels onmogelijk te cultiveren.²⁰⁷

In het Britse landschap was het naast de adel doorgaans de boer die het dichtst bij de mooiste natuurgebieden woonde. Het archiefstuk over Wistman's Wood, Devon, bevatte onder andere een uitgebreid rapport waarin in mooie bewoordingen de natuur, voornamelijk bossen, werd geprezen. In dit onherbergzame gebied, ver weg van de stad waren boerderijen de laatste posten van de mens: 'From here a rough road, scarcely good enough for wheeled vehicles, brings one to Crockern Farm, under Crockern Tor, the last outpost of civilisation in this direction.'²⁰⁸ De relatie natuurbescherming-landbouw werd nauwelijks

¹⁹⁹ 'Devil's Kneading Trough, Kent', *The Wildlife Trusts*.

²⁰⁰ 'Dovedale, Derbyshire', *The Wildlife Trusts*.

²⁰¹ 'Simmons Wood Moss, Lancashire', *The Wildlife Trusts*.

²⁰² 'Swaddiwell Field, Northamptonshire', *The Wildlife Trusts*.

²⁰³ 'Upper Teesdale, Cumbria & Yorkshire', *The Wildlife Trusts*.

²⁰⁴ 'Holt Lowes, Norfolk', *The Wildlife Trusts*.

²⁰⁵ 'Newham Bog and Spindlestone Pond, Northumberland', *The Wildlife Trusts*.

²⁰⁶ 'Helpstone Heath, Northamptonshire', *The Wildlife Trusts*.

²⁰⁷ 'Freshney Bog or Blow Wells, Lincolnshire', *The Wildlife Trusts*.

²⁰⁸ 'Wistman's Wood, Devon', *The Wildlife Trusts*.

geoperationaliseerd aangezien in eerste instantie weinig met de lijst van de SPNR gebeurde. Aan het einde van de jaren dertig en het begin van de jaren veertig diende deze echter als basis voor nieuwe lijsten, opgesteld door andere organisaties, die gebruikt zouden worden toen na de oorlog de eerste wetgeving voor bescherming van natuurgebieden tot stand kwam.²⁰⁹

B. Natuur-landbouw in oorlogstijd (1940-1945)

Het was Rotschild die al tijdens de Eerste Wereldoorlog stelde dat natuurbehoud moest prevaleren boven voedselschaarste op korte termijn: 'In the future, the reserves would be an essential aid to scientific agriculture'.²¹⁰ In de late jaren dertig begon de relatie tussen natuurbescherming en landbouw te veranderen: waar de boer eerst als hoeder van de natuur gold en dierenbescherming als één van de bijtaken naast voedselproductie, begonnen de effecten van een veranderende boerenpraktijk steeds duidelijker merkbaar te worden. Toch bleef het beeld van de landbouw nog redelijk positief. Ook in Groot-Brittannië bestond het idee dat een natuurreserveaat waardevol kon zijn voor landbouwonderzoek, door vergelijkende studies naar verspreiding van dieren in agrarische en semi-natuurlijke omgevingen.²¹¹

De oorlogservaring in de jaren 1940-1945 lijken ook van grote invloed te zijn geweest op de relatie natuurbescherming-landbouw. Toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak veranderde de landbouwpraktijk sterk: er was sprake van verschillende hervormingen van ministeries en vooral groeide de steun voor centralistische overheidsplanning.²¹² Ondanks dat deze veranderingen ten koste ging van de natuur zorgde de oorlogservaring er ook voor dat voedselproductie voor eigen land van groot belang werd. Tijdens de oorlog verschenen verschillende rapporten waarin de vraag centraal stond hoe de ruimtelijke planning, de landbouw en natuurbescherming er na de oorlog uit diende te zien. Hieronder worden twee van deze publicaties behandeld.

The Committee on Land Utilisation in rural areas (1942)

²⁰⁹ Sheail, *Nature in trust*, 130-155.

²¹⁰ Ibidem, 118.

²¹¹ Ibidem.

²¹² John Sheail, 'War and the development of nature conservation in Britain', *Journal of Environmental Management* 44 (1995) 267-283, aldaar 268.

De economische crisis van de jaren dertig leidde er toe dat grote delen landbouwgronden afgegraven of verlaten waren. Mechanisatie zorgde voor een teruglopende werkgelegenheid in de landbouwsector. Tegelijkertijd bood het platteland de mogelijkheid aan stedelingen om in nauwer contact met de landbouw en natuur te komen.²¹³ In 1937 was een Royal Commission on the Distribution of the Industrial Population aangesteld, wiens rapport van 1940 vragen deed rijzen over de wenselijkheid van een centrale autoriteit voor planning van het Britse grondgebruik, een Central Planning Authority (CPA). De landbouw was nagenoeg buiten beschouwing gebleven in dit rapport. In navolging van deze resultaten stelde Lord Reith, minister van Works & Building, de Committee on Land Utilization in Rural Areas aan, onder voorzitterschap van Lord Justice Scott. De commissie maakte een fundamenteel onderscheid tussen landbouw en andere manieren van grondgebruik, omdat een langetermijnaanpak voor de landbouw – in tegenstelling tot fabrieksproductie – mogelijk en zelfs noodzakelijk was. Daarbij kwam dat ingebruikname van grond door landbouw niet onomkeerbaar was; bebouwing van grond maakte deze hierna echter ongeschikt voor landbouw.²¹⁴

De aanstelling van de commissie in oktober 1941 door Lord Reith gebeurde in overleg met Mr. Hudson, minister van landbouw. De letterlijke taakomschrijving luidde als volgt:

To consider the conditions which should govern building and other constructional development in country areas consistently with the maintenance of agriculture, and in particular the factors affecting the location of industry, having regard to economic operation, part-time and seasonal employment, the well-being of rural communities and the preservation of rural amenities.²¹⁵

De commissie keek met een progressieve bril naar het door hen zo geliefde platteland. Bescherming van het platteland en bestaande landelijke voorzieningen beschouwde de commissie als haar plicht, gezien de wens deze door te kunnen geven aan toekomstige generaties: ‘It is that countryside which we hope our children and our children’s children will enjoy and which it is our duty to preserve for them’.²¹⁶ In de huidige situatie was echter sprake van sociaaleconomische ongelijkheid tussen het arme en leeglopende platteland en de bruisende en welvarende stad. Ontwikkeling van een welvarende landbouw was dan ook het doel.²¹⁷ Onderwijl werd erkend dat de Britse landbouw in haar huidige vorm onhoudbaar was,

²¹³ Sheail, *Nature conservation in Britain*, 9-11.

²¹⁴ Sheail, *Nature conservation in Britain*, 11-12.

²¹⁵ Scott, ‘Introduction’, *Report of the Committee on Land Utilisation in rural areas*, iv.

²¹⁶ *Ibidem*, v.

²¹⁷ *Ibidem*.

wat alles te maken had met de context van de oorlogsjaren. Wat de commissie betrof moest echter niet worden gewacht met de noodzakelijke hervormingen van de landbouw tot na de oorlog.²¹⁸

De onderliggende aannames wat betreft het onderwerp van studie voor overheidsbeleid luidde als volgt:

- a. establishment of a Central Planning Authority;
- b. encouragement of industry and commerce;
- c. maintenance of a prosperous agriculture;
- d. resuscitation of village and country life;
- e. preservation of amenities.²¹⁹

Volgens het rapport hadden zich grote ontwikkelingen voorgedaan in de geschiedenis van de Britse landbouw in de afgelopen eeuw. In de tweede helft van de negentiende eeuw hadden afschaffing van de Corn Laws in 1846 – tarieven op graanimport – een toenemend aanbod van landbouwproducten uit de VS, Canada en Argentinië en verbetering van de transportmogelijkheden en infrastructuur er toe geleid dat de Britse agrariër overging van ‘mixed farming’ naar mono-productie van producten voor de nationale markt, zoals melk, eieren, groenten, kwaliteitsvlees en vee. Veevoer kon van over de landsgrenzen worden geïmporteerd en leidde tot een afname van de beschikbare bebouwbare akkergrond.

De Eerste Wereldoorlog leidde, door sterfte op het slagveld en toenemende belastingheffing, er toe dat hypotheeken toenamen. De traditionele grootgrondbezitters verkochten hun landgoederen, vaak aan boeren die voorheen dezelfde grond pachtten en zich nu in schulden moesten steken ter aanschaf. Tezamen met de economische crisis in de jaren dertig – waardoor landbouwproducten in waarde daalden – zorgde dit voor een afnemende financiële positie van de boer. De landbouwpraktijk veranderde hierdoor: een trend ontstond om te verbouwen voor ‘quick cash’, ten koste van de vruchtbaarheid van het land. Overheidsmaatregelen in de vorm van subsidies konden deze trends enkel vertragen en leidde tot de volgende situatie: ‘Whilst, when seen from afar, it retained the beauty of the old broad

²¹⁸ Scott, ‘Introduction’, *Report of the Committee on Land Utilisation in rural areas*, vi.

²¹⁹ Scott, *Report of the Committee on Land Utilisation in rural areas*, 45.

pattern, the landscape of 1938 had, in many districts, assumed a neglected and unkempt appearance.²²⁰

Hiermee samenhangend voltrok zich een ander proces: ‘the drift from the land’. Het platteland liep leeg, de bevolking trok naar steden wat tot verdere urbanisatie leidde. Hier waren zowel *push*- als *pull*-factoren in het spel: de landbouw stootte arbeid af, bood steeds lagere lonen en had steeds minder goede vooruitzichten. De stad bood daarentegen meer vooruitzichten aan de nieuwe generaties en lonen lagen er een stuk hoger. De Tweede Wereldoorlog vertraagde dit proces; uit veiligheidsoverwegingen trok men weer uit de stad. Het platteland werd relatief welvarender, wat om meerdere redenen een positieve ontwikkeling was.²²¹ Kinderen leerden het plattellandsleven meer te waarderen.²²² ‘It seems clear that no the whole the greater prosperity of agriculture has reduced the friction which often resulted from the contact of urban and rural mentalities.’²²³

De oorlog betekende een stimulus voor de landbouw: voedselproductie kreeg hoge prioriteit omdat import minder goed mogelijk was; het land moest zelfvoorzienend zijn. Dit had ook tot gevolg dat meer land gecultiveerd werd; ‘mixed-farming’ werd ook weer gangbaarder. De druk op het land nam echter ook toe door toenemende vraag naar woningen, oorlogsfabrieken en defensiewerken waardoor de hoeveelheid beschikbare productieve landbouwgrond netto afnam.²²⁴ De commissie deed ook uitspraken over de verwachtingen van de naoorlogse tijd. Hoewel erkend moest worden dat de duur van de oorlog een onzekerheidsfactor was, leek het aannemelijk dat veel vooroorlogse trends door konden worden getrokken. De twee voornaamste waren een toenemende behoefte van nieuwe industrieën aan ruimte, op onconventionele plaatsen, en een toenemende recreatie van de bevolking op het platteland. Het platteland werd in weekenden en vakanties steeds meer als ‘dormitory’ gebruikt; er waren dus ook recreatieve faciliteiten nodig. Daarnaast voorspelde het rapport een ‘post-war building boom’, zoals ook in de Eerste Wereldoorlog had plaatsgevonden. Deze te verwachten toenemende druk op het platteland stelde de overheid dus voor een beslissend moment:

The future of the countryside will be profoundly affected whether on the one hand there is a continuation of the pre-war trend of industrial and urban development on the borders of

²²⁰ Scott, *Report of the Committee on Land Utilisation in rural areas*, 14-15.

²²¹ Ibidem, 16-21.

²²² Ibidem, 34.

²²³ Scott, *Report of the Committee on Land Utilisation in rural areas*, 36.

²²⁴ Ibidem, 33-38.

existing concentrations of population or, on the other hand, a dispersal of the large concentrations of population under a Government policy – in other words whether future constructional development is haphazard or planned.²²⁵

De commissie kwam met een groot aantal aanbevelingen, waarvan degene betreffende de toekomst van de landbouw en omgang met de natuur relevant zijn om te noemen. Kort gezegd diende een actieve overheid een centrale aanpak van landschapsplanning te ontwikkelen met een langetermijnplanning voor de landbouw, waarin de overheid rekening diende te houden met alle belangen, dus ook die van de landbouw – deze zou tot dusver zijn achtergesteld.²²⁶ De toegankelijkheid van het platteland voor de stedeling moest verbeteren door een publiciteitscampagne op te zetten en het onderwijsprogramma aan te passen:

The principle that the countryside is the heritage of all involves the corollary that there must be facility of access for all. It also follows that facilities for access must not interfere with the proper use of the land in the national interest and must therefore be controlled in that interest. We are convinced that there is still great need for a better understanding, based on both good will and better knowledge, between town and country.²²⁷

Hier vindt men de storyline terug dat het platteland het erfgoed was van de hele bevolking en dat daarom toegang tot het platteland gefaciliteerd diende te worden aan wie dat wilde. Voor een centrale landschapsplanning was een CPA nodig, dat zich met alle nationale belangen bezig zou houden. Elk belang dat het lokale belang oversteeg moest als zodanig worden aangemerkt. Een lokale aanpak bleef open en moest vrijwillig door lokale partijen geschieden. Op regionaal niveau kon een organisatie op touw worden gezet, waar de CPA over ging.²²⁸

Natuurbescherming bleef ook niet onbesproken. Volgens de commissie liep de overheid hopeloos achter in het opzetten van de al vaak besproken Nationale Parken. Landbouw moest in deze parken in principe mogelijk zijn met het oog op behoud van het karakter van het land, maar was secundair: het primaire doel zou zijn ‘public recreation’. Ook hiervoor gold dat een nationale aanpak moest komen; het plan zou door de CPA in samenwerking met de Minister van Landbouw moeten worden geschreven. Hiernaast was sprake van Nature Reserves, waarbij ‘open access’ niet altijd mogelijk zou zijn. Hiervoor moest een aparte aanpak tot stand komen, wederom door de CPA, in samenwerking met de geschikte wetenschappelijke

²²⁵ Scott, *Report of the Committee on Land Utilisation in rural areas*, 39.

²²⁶ *Ibidem*, 55-56.

²²⁷ *Ibidem*, 57.

²²⁸ *Ibidem*, 98.

organisaties.²²⁹ Van conflicterende belangen tussen natuurbescherming en landbouw lijkt niet te worden gerept. Verdere ontwikkeling van landbouw was noodzakelijk; het platteland diende beschermd te worden tegen industrie, recreant en nieuwe bewoners.

Samenvattend stelde het rapport dus dat de druk op de ruimte van het platteland toenam – door bevolkingsgroei, verstedelijking, een groeiende industrie, landbouw – en dat hier een centraal geleide top-down-aanpak van de overheid nodig was om het landgebruik zo vorm te geven dat met alle belangen rekening zou worden gehouden. Hoewel de bevolking in de loop der tijd het platteland had ingeruild voor de stad als woonplek, was het platteland het erfgoed van allen en moest de bevolking in de gelegenheid worden gesteld om hier te kunnen recreëren. Hoewel dit in het rapport niet expliciet wordt gesteld had het veranderende functiegebruik van het platteland ook implicaties voor de rol van de boer, die van oudsher het platteland vorm gaf.

Nature Conservation and Nature Reserves (1944)

Op initiatief van de SPNR was in 1941 de Conference on Nature Preservation in Post-War Reconstruction opgericht, waaruit op aanvraag van een Ministerial Committee on Post-war Reconstruction de Nature Reserves Investigation Committee (NRIC) was voortgekomen. Ze zou zich richten op de vraag welke plek natuurreservaten in de naoorlogse periode in Groot-Brittannië moesten krijgen. In navolging van Rotschild en de SPNR hadden verschillende organisaties en commissies zich in het Interbellum bezig gehouden met fabricatie van een lijst van mogelijke natuurgebieden. De vraag waarom het zo belangrijk was natuurreservaten te stichten werd nog niet duidelijk beantwoord, maar al snel zou een op de ecologische wetenschap gestoeld idee ontstaan. De NRIC publiceerde in de zomer van 1942 hun rapport *Nature conservation in Great Britain*.²³⁰

Waar de conferentie nog sprak van het oudere woord ‘preservation’, dat het afscheiden van natuur van menselijke interventie betekende en ondertussen steeds minder werd gebruikt, sprak de NRIC van ‘conservation’. Hoewel het rapport ‘conservation’ niet strikt definieert bedoelde de NRIC hiermee het gebruik van de natuur voor menselijke doeleinden: de bevolking moest de mogelijkheid worden geboden om te genieten van natuur. Natuurwetenschappelijk en economisch onderzoek moest leidend zijn in de manier waarop dit

²²⁹ Scott, *Report of the Committee on Land Utilisation in rural areas*, 59.

²³⁰ NRIC, *Nature Conservation in Great Britain* (1942).

menselijk gebruik vorm zou krijgen; de promotie van onderricht in natuurlijke historie was hierbij erg belangrijk. In deze nieuwe connotatie was centraal geleid management door experts nodig. Waarom waren natuureservaten nodig? Ten eerste om grote stappen te kunnen zetten in botanisch en zoölogisch onderzoek, ten tweede om als referentiepunt te dienen voor toegepast onderzoek in land- en bosbouw.²³¹

De British Ecological Society (BES) besloot de NRIC te steunen in hun onderzoek door zich over dezelfde vraag te buigen. Hiervoor stelde ze een commissie aan onder voorzitterschap van Arthur Tansley aan. In het rapport *Nature conservation and nature reserves* benadrukte de commissie het onderscheid tussen hen en de NRIC: waar sommige van haar leden ecologen waren hanteerde de BES expliciet een ecologisch perspectief. In mei 1944 volgde het BES-rapport; gedurende het proces had ze veelvuldig contact met de NRIC.²³² De conclusies van de BES sloten voor een deel aan bij die van de NRIC, die voornamelijk concludeerde dat er een onderscheid moest worden gemaakt tussen ‘nature reserves’ en ‘local reserves’, maar op twee punten week haar advies af. De BES sloot zich aan wat betreft de stelling dat de overheid formeel verantwoordelijkheid moest nemen door National Nature Reserves op te zetten en gebieden aan te wijzen ‘in which destructive “development” would be prohibited’. Echter, waar de NRIC voor een functionele scheiding per gebied stond, bepleitte de BES-commissie vanuit het oogpunt van publiek draagvlak een samengaan van functies, mits onder strakke regie van experts. Ten tweede benadrukte de commissie dat niet alle dieren beschermd konden worden middels natuureservaten. Er was dan ook een centrale autoriteit nodig, een National Wild Life Service, voor het nodige onderzoek. Haar onafhankelijke positie moest worden gewaarborgd door niet onder ministeriële verantwoordelijkheid te vallen maar onder een ‘Privy Council’, wiens taak onder andere financiering van ecologisch onderzoek moest zijn.²³³

Waarom was natuur en haar bescherming zo belangrijk?

The wild life of our country is part of our national heritage. (...) the natural vegetation of the country, with the animals which haunt it, forms the original scene in which our history has unfolded and has largely conditioned the development of our culture and civilization.²³⁴

²³¹ Sheail, *Nature conservation in Britain*, 18-20.

²³² Tansley, *Nature Conservation and Nature Reserves*, 1.

²³³ *Ibidem*, 23-25.

²³⁴ *Ibidem*, 2.

Haar doel was drieledig: het behoud van de schoonheid van het karakteristieke Britse landschap, opdat eenieder er van kan genieten, ten tweede de mogelijkheid tot wetenschappelijk onderzoek en ten derde het belang van onderwijs in de natuurlijke historie.²³⁵ Wat betreft de wetenschap werd de ecologie aangewezen als dé relevante discipline, die ook het economisch en esthetisch belang kon omvatten:

The scientific claim to the preservation of wild life depends very largely on the modern science of ecology which has important economic as well as purely scientific value, and the ecological interest coincides very largely with the aesthetic and sentimental, because both demand the preservation of considerable tracts of unspoiled vegetation with its accompanying animal life.²³⁶

Ook was een ecologisch perspectief nodig voor goed natuuronderricht:

Education in natural history is not only important in itself, but it enhances appreciation of the natural beauty of landscape, and good education of this sort depends on the advice of ecology. Thus each of these three interests reinforces the others.²³⁷

In een beschouwing op de tijd was de toonzetting dubbelzinnig: enerzijds zou sprake zijn van een toenemende publieke belangstelling voor de natuur en was sprake van een groot potentieel aan verdere ontwikkeling van deze liefde voor de natuur; anderzijds vertaalde dit momentum zich nog niet in meer ruimte voor natuur – in tegendeel, deze moest het ontgelden door andere functies van landgebruik.²³⁸ Bescherming was dus nodig. Het natuurbeschermingsprobleem kon volgens het rapport niet worden bekeken zonder oog voor de sociale, dat wil zeggen menselijke context. Verschillende processen – bevolkingsgroei, verbetering van transport, doorbraken in de chemie en mechanisering – legden druk op het bestaande landschap. Wat vernietigd diende te worden en wat behouden en beschermd moest dan ook een kwestie van publiek beleid zijn. Daarbij verwierp het rapport het frame van natuurbescherming en ‘ontwikkeling’ in een fundamenteel conflict: beide zijn nodig met het oog op toekomstige generaties. Daarbij komt ‘ontwikkeling’ in verschillende vormen, elk met een andere relatie tot het natuurbeschermingsprobleem.²³⁹

²³⁵ Tansley, *Nature Conservation and Nature Reserves*, 21.

²³⁶ Ibidem.

²³⁷ Ibidem.

²³⁸ Ibidem, 24.

²³⁹ Ibidem, 5.

De landbouw vormde relatief gezien nauwelijks een gevaar, maar was om verschillende redenen interessant. De menselijke invloed werd overigens gezien als een gegeven:

Most areas which would be reserved depend for part of their character on human activity in the past and present, and it is necessary that this activity should be continued or replaced by other means if their character, on which the whole value of the areas depend, is to be retained.²⁴⁰

Het landschap werd voornamelijk gebruikt voor landbouw en de oorlog had dit verder versterkt waardoor veel grasland ondertussen akkerland was geworden. Er was sprake van een veranderende balans in het landbouwsysteem, maar dit zou niet echt ten koste gaan van ‘wildlife’! Ook verwachtte de BES-commissie dat aan de uitbreiding van landbouw weldra een einde zou komen: ‘It is unlikely that the total arable area will be further increased to any extent because the limits of existing land that would repay cultivation have nearly been reached.’²⁴¹ De landbouw zou na de oorlog ongetwijfeld qua vorm veranderen en omdat dit voor nieuwe problemen zou zorgen was de ecologisch expert nodig bij landbouwplanning.²⁴²

Op het huidige en te verwachten landbouwbeleid had het rapport kritiek. Zo pleitten veel beleidsplannen voor het weghalen van heggen en struiken als de oorlog voorbij was, om zo meer ruimte te kunnen bieden aan de landbouw. Hier kon de BES-commissie zich om meerdere redenen niet in vinden. Zo waren de heggen, ‘hedgerows’, ‘man-made habitats’ die ondertussen het landschap sterk hadden beïnvloed en mogelijkheden voor dierlijk leven boden.²⁴³ Deze weghalen zou voor problemen zorgen:

The removal of hedgerows and the filling in of the associated ditches may bring about on the lighter soils erosion both by wind and water. This is an example of the complexity of the problems and interests concerned when a policy seeks to change on a large scale the biological and agricultural balance of the countryside.²⁴⁴

Het behoud van balans was ook een reden om de jacht niet te verbieden en voorzichtig te zijn in welke dieren te beschermen tegen deze typisch Britse sport. Restricties zonder volledige afschaffing zou mogelijkheden bieden om ecologisch evenwicht te behouden. Zo zou het afschieten van veel vogels kunnen leiden tot een muizenplaag, wat weer van negatieve

²⁴⁰ Tansley, *Nature Conservation and Nature Reserves*, 22.

²⁴¹ *Ibidem*, 6.

²⁴² *Ibidem*.

²⁴³ *Ibidem*, 3.

²⁴⁴ *Ibidem*, 13.

invloed was op de landbouw.²⁴⁵ Al met al was de commissie vol vertrouwen dat behoud van natuur en ontwikkeling van de landbouw, mits gecoördineerd en op de juiste wijze gereguleerd, goed samen zouden kunnen gaan in het Groot-Brittannië van na de oorlog:

The claims of agriculture should come first – that is common ground – but by far the greatest advance here is to be made by improving the cultivation and management of land already used as arable or pasture rather than by bringing extensive new areas into the agricultural regime.²⁴⁶

Hoe valt deze milde houding van natuurbeschermers ten aanzien van de landbouw te verklaren? De rapporten hierboven laten zien dat de oorlogservaring zorgde dat ook onder natuurbeschermers de opvatting bestond dat de landbouw een impuls moest krijgen voor een goede voedselvoorziening. Daarnaast waren andere vormen van ‘ontwikkeling’ zoals uitbouw van nieuwe industrieën en verstedelijking een groter gevaar dan de landbouw. Ook John Dower, lid van de Council for Preservation of Rural England liet in een memorandum in 1945 een sterk geloof zien in de mogelijkheid van een combinatie van landbouw- en natuurbeschermingsbelangen.²⁴⁷ De Hobhouse Committee had in 1947 er vertrouwen in dat de Minister van Landbouw gebieden vanuit een natuurbelang zou beschermen.²⁴⁸

Toen de oorlog was afgelopen bestond een breed gedeeld sentiment dat de geestelijke en lichamelijke gezondheid van de bevolking na jaren van oorlogsbelemmeringen weer hersteld moest worden, door een betere toegang tot het platteland en meer mogelijkheden en tijd voor recreatie.²⁴⁹ John Sheail stelt hierover het volgende:

This attitude toward the future of agricultural development influenced the content of much post-war legislation: the Town and Country Planning Act of 1947 placed no restrictions on land reclamation or afforestation, and consequently farmers and foresters did not have to seek the consent of local planning authorities before ploughing up old pasture, installing

²⁴⁵ Tansley, *Nature Conservation and Nature Reserves*, 8.

²⁴⁶ *Ibidem*, 9.

²⁴⁷ Karl Ditt en Jane Rafferty, ‘Nature conservation in England and Germany 1900-70. Forerunner of environmental protection?’, *Contemporary European History* 5 (1996) afl. 1, 1-28, aldaar 7.

²⁴⁸ Sheail, *Nature in trust*, 222-3.

²⁴⁹ J. Martin, ‘Agricultural development and Britain’s Natural heritage’ (hoofdstuk 7), in: J. Martin, *The development of modern agriculture. British farming since 1931* (2000) 167-195, aldaar 169. Mark Wilson, *The British environmental movement. The development of an environmental consciousness and environmental activism, 1945-1975*, Doctoral thesis, University of Northumbria (2014) 311.

underdrains or felling woodland. This meant completely ineffective in preventing these fundamental changes in land management taking place on key biological sites.²⁵⁰

De oprichting van een overheidsorgaan dat natuurbescherming en –recreatie in goede banen zou leiden kende een hele lange aanloop. John Sheail wijst er op dat historici doorgaans de Wild Life Conservation Special Committee de eer voor dit initiatief geven, maar maakt tegelijk duidelijk hoe zeer deze commissie steunde op onderzoek en rapporten uit de oorlogstijd.²⁵¹ Het was aan een stroom aan rapporten van onderzoekscommissies – van overheidswege of privaat georganiseerd – in combinatie met een lang lobbyproces en een langzaam veranderende publieke opinie te danken dat in 1948 genoeg momentum was voor de oprichting van de Nature Conservancy, die in 1949 Royal Charter werd verleend. Haar oprichting is dus niet enkel aan de twee bovenstaande rapporten te danken. De oprichting van Nature Conservancy en het latere landbouw- en natuurbeleid kan dus niet los worden gezien van de context van economische stagnatie en ondervoeding in het Interbellum en de oorlogservaring.

C. Natural Environmental Research Council (1984)

In *The British environmental movement. The development of an environmental consciousness and environmental activism, 1945-1975* stelt Mark Wilson dat zich over lange tijd een milieubewustzijn onder de Britse bevolking heeft verspreid, dat verschillende fasen kent van ‘preservation’, ‘conservation’ en ‘environmentalism’.²⁵² Het vooroorlogse gebruikt van het woord ‘preservation’, dat de afscheiding van natuur van menselijk handelen betekent, maakte plaats voor ‘conservation’: een vorm van natuurbescherming waarbij ook ruimte voor economische ontwikkeling moest worden gelaten en pas na de Tweede Wereldoorlog op brede schaal gebruikt werd.²⁵³ Het mens-gecentreerde ‘conservationism’ maakte plaats voor een inclusiever, bio-centrische zienswijze in de jaren zeventig: ‘environmentalism’. Overigens bleven beide termen naast elkaar gebruikt worden.²⁵⁴

Volgens Wilson benaderen studies naar natuurbescherming het probleem doorgaans vanuit een ‘conservation perspective’, met beperkte aandacht voor het bredere concept

²⁵⁰ Sheail, *Nature in Trust*, 222-3.

²⁵¹ Sheail, ‘War and the development of nature conservation in Britain’, 268.

²⁵² Wilson, *The British environmental movement*.

²⁵³ Ibidem, 12-14.

²⁵⁴ Ibidem, 15.

‘environmentalism.’²⁵⁵ Hij definieert ‘environmental consciousness’ of ‘environmental awareness’ als volgt: ‘awareness of conservation issues, the destruction of the natural world, pollution and wildlife extinction, expressed in a multitude of ways.’²⁵⁶ Volgens Wilson leidde de oprichting van Nature Conservancy, tv-programma’s over natuurbescherming en een groeiend recreatief bezoek aan natuur na de National Parks Act (1949) voor groeiende zorgen over riviervervuiling, grondwatervervuiling en algemene natuurbeschermingskwesties. Dit resulteerde in 1958 in de oprichting van de Council for Nature in 1958, voor coördinatie van beschermingspraktijken en publieksvoorlichting.²⁵⁷ Het zou vervolgens echter nog tot 1986 duren voordat wetgeving tot stand kwam die gericht was tegen de negatieve milieueffecten van de landbouw.

Agriculture and the environment (1984)

In 1984 organiseerde het Institute for Terrestrial Ecology (ITE), een wetenschappelijk onderzoeksbureau dat onder de Natural Environmental Research Council (NERC) viel en zich het doel stelde om onderzoek naar ecologische processen te stimuleren, een symposium rond het onderwerp ‘agriculture and the environment’. De lijvige verslaglegging hiervan, onder dezelfde titel verschenen, bevat een dertigtal bijdragen van verschillende actoren: ambtenaren, ecologen, politici en landbouwkundigen.²⁵⁸ Deelnemers aan het symposium bestonden voor een groot deel uit de staf van de ITE, verschillende vertegenwoordigers van de Nature Conservancy Council, representanten van de Ministry of Agriculture, Fishery and Food (MAFF), natuurbeschermingsorganisaties als de RSPB, andere onderzoeksbureaus – ook gericht op landbouw – en boerenorganisaties.

In totaal waren 67 personen bij het symposium betrokken, als deelnemer of auteur van één van de bijdragen. Deze actoren kwamen bij 29 verschillende organisaties vandaan. Het betrof hier vijf universiteiten, elf overheidsorganen, een vertegenwoordiger van de Europese Commissie, drie natuurbeschermingsorganisaties – de RSPB, de British Trust for Ornithology en de Game Conservancy – twee boerenbedrijven, twee landbouwscholen, een drietal (landbouwkundige) onderzoeksbureaus en twee grote bedrijven: de British Petroleum Company (BP) en de plantenbeschermingsafdeling van Imperial Chemical Industries. De ITE was met negentien personen het sterkst vertegenwoordigd. De participanten kwamen van

²⁵⁵ Wilson, *The British environmental movement*, 34.

²⁵⁶ Ibidem, 11.

²⁵⁷ Ibidem, 42.

²⁵⁸ Jenkins ed., *Agriculture and the environment*.

verschillende plaatsen uit Engeland, Schotland en Wales; auteurs waren voornamelijk ecologen, met in mindere mate landbouwkundigen, biologen en geografen.

Van de 32 bijdragen handelden enkelen over de ecologische methode van onderzoek naar de landbouw.²⁵⁹ In een vijftal artikelen schetsten de auteurs trends in de landbouwpraktijk van afgelopen decennia.²⁶⁰ Het zijn met name technologische ontwikkelingen binnen de landbouw die een enorme invloed hebben gehad op de ecologie van het platteland, de landbouweconomie en ondersteunend landbouwbeleid.²⁶¹ Eén artikel ging specifiek over de belangen van het MAFF in ecologisch onderzoek naar het platteland.²⁶² Een ander artikel stelde de vraag hoe het EEC-beleid de Britse landbouw zou kunnen gaan beïnvloeden.²⁶³ In twee artikelen kwamen negatieve effecten van wilde dieren op de landbouw naar voren.²⁶⁴ Het grootste deel van de bijdragen handelde over negatieve effecten van een – veranderende – landbouwpraktijk op een aspect van de natuur.²⁶⁵ Het gaat hier om onder andere de invloed

²⁵⁹ W.E.S. Mutch, 'Ecological principles in upland management', in: Jenkins ed., *Agriculture and the environment*, 135-9.

Anne Brenchley, 'The use of birds as indicators of change in agriculture', in: Jenkins ed., *Agriculture and the environment*, 123-8.

C. Milner, 'Some ecological principles underlying hill sheep management', in: Jenkins ed., *Agriculture and the environment*, 139-43.

²⁶⁰ W.F. Raymond, 'Trends in agricultural land use: lowlands', in: Jenkins ed., *Agriculture and the environment*, 7-13.

J. Eadie, 'Trends in agricultural land use: the hills and uplands', in: Jenkins ed., *Agriculture and the environment*, 13-20.

M.D. Hooper, 'What are the main recent impacts of agriculture on wildlife? Could they have been predicted, and what can be predicted for the future?', in: Jenkins ed., *Agriculture and the environment*, 33-7.

D.B. Davies, 'Trends in mechanization in the lowlands', in: Jenkins ed., *Agriculture and the environment*, 44-8.

J.S. Marsh, 'Recent economic trends in British agriculture', in: Jenkins ed., *Agriculture and the environment*, 28-33.

²⁶¹ Eadie, 'Trends in agricultural land use', 20.

²⁶² J.M. Way, 'Ministry of Agriculture, Fisheries and Food (MAFF) interests in the results of ecological research on wildlife and the countryside', in: Jenkins ed., *Agriculture and the environment*, 177-83.

²⁶³ B. Huber, 'How is the EEC likely to influence changes in agricultural impacts in Britain?', in: Jenkins ed., *Agriculture and the environment*, 20-4.

²⁶⁴ D.W. Macdonald, 'A questionnaire survey of farmers' opinion and actions towards wildlife', in: Jenkins ed., *Agriculture and the environment*, 171-7.

H.V. Thompson, 'Wildlife as disease carriers', in: Jenkins ed., *Agriculture and the environment*, 168-171.

²⁶⁵ A.R. Hardy en P.I. Stanley, 'The impact of the commercial agricultural use of organophosphorus and carbamate pesticides on British wildlife', in: Jenkins ed., *Agriculture and the environment*, 72-80.

I. Newton, 'Uses and effects on bird populations of organochlorine pesticides', in: Jenkins ed., *Agriculture and the environment*, 80-9.

R.J. Chancellor, J.D. Fryer en G.W. Cussans, 'The effects of agricultural practices on weeds in arable land', in: Jenkins ed., *Agriculture and the environment*, 89-95.

M.G. Morris, 'Impacts of agriculture on southern grasslands', in: Jenkins ed., *Agriculture and the environment*, 95-8.

J.O. Mountford en John Sheail, 'Effects of drainage on natural vegetation', in: Jenkins ed., *Agriculture and the environment*, 98-101.

P.S. Maitland, 'The effects of eutrophication on aquatic wildlife', in: Jenkins ed., *Agriculture and the environment*, 101-8.

C.J. Cadbury, 'The effects of flood alleviation and land drainage on birds of wet grasslands', in: Jenkins ed., *Agriculture and the environment*, 108-17.

van het gebruik van pesticiden, het weghalen van heggen uit het landschap en drooglegging op de bodemgesteldheid, vogelpopulaties en graslanden. Afsluitend vindt men de verslagen van drie discussies over landbouw en het milieu in respectievelijk de *lowlands* en *uplands*, en het gebruik van landbouwchemicaliën.²⁶⁶

Het symposium kwam voort uit een drietal veranderingen die zich in de naoorlogse landbouw hadden voltrokken: het meest opvallend was de overgang van ‘livestock’ naar gewassen en het verdwijnen van heggen, muren, bomen, kleine water- en bospartijen uit het landschapsbeeld. In de hooglanden is daarnaast sprake geweest van een grote uitbreiding van landbouwgrond ten koste van ‘semi-natural vegetation’. Ten derde heeft het gebruik van (kunst)mest, pesticiden en herbiciden zijn intrede gemaakt. In het voorwoord stelt David Jenkins dat waar de effecten van deze ontwikkelingen op het landschap goed gedocumenteerd waren, dit niet gold voor de effecten op de natuur en het functioneren van ecosystemen binnen de landbouw. Het symposium kende gezien de dan ook drie doelen: door middel van discussies hiaten in het wetenschappelijk onderzoek rond het thema identificeren, het opstellen van een agenda voor toekomstig onderzoek en – als vereiste voor het tweede doel – de mogelijke toekomstige trends ontwaren: ‘Would the present broad policy of maximizing outputs continue? If not, what policies might take its place, and what consequences might there be for research?’²⁶⁷

De relatie natuurbescherming-landbouw werd tijdens het symposium in tegenstelling tot de rapporten in oorlogstijd, negatief gedefinieerd: de landbouw ging in toenemende mate ten koste van het bredere milieu en nabijgelegen natuur. Daarnaast kwam in enkele bijdragen ook naar voren hoe de natuur, wilde dieren, ook van negatieve invloed konden zijn op de landbouw; de relatie was dus complexer dan op het eerste oog lijkt. Zo benadrukte H.V. Thompson in ‘Wildlife as disease carriers’ dat wilde dieren en vogels veel ziekten kunnen

P.J. Hudson, ‘Some effects of sheep management on heather moorlands in northern England’, in: Jenkins ed., *Agriculture and the environment*, 143-50.

M. Hornung, ‘The impact of upland pasture improvement on solute outputs in surface’, in: Jenkins ed., *Agriculture and the environment*, 150-5.

D.F. Ball, ‘Studies by ITE on the impact of agriculture on wildlife and semi-natural habitats in the uplands’, in: Jenkins ed., *Agriculture and the environment*, 155-62.

²⁶⁶ D.F. Ball, ‘Discussions: i. Report on the syndicate on Lowlands’, in: Jenkins ed., *Agriculture and the environment*, 183-5.

O.W. Heal, ‘Discussions: ii. Report on the syndicate on Uplands’, in: Jenkins ed., *Agriculture and the environment*, 185-8.

I. Newton, ‘Discussions: iii. Report on the syndicate on the Use of agrochemicals’, in: Jenkins ed., *Agriculture and the environment*, 188-90.

²⁶⁷ David Jenkins, ‘Preface’, in: Jenkins ed., *Agriculture and the environment*, 3.

hebben en deze mogelijkwerwijs over brengen op gedomesticeerde dieren en mensen.²⁶⁸ Door de recente landbouwontwikkelingen nam het risico op besmetting toe:

The pressure of increasing human populations stimulates agricultural development, leading to a loss of semi-natural habitats and often increased contact between man and wildlife, which may result in the spread of infections.²⁶⁹

In 'A questionnaire survey of farmers' opinion and actions towards wildlife' staat de houding en acties van boeren ten opzichte van niet-agrarisch land en wilde zoogdieren centraal, met als doel het geven van een profielschets van 'wildlife' op boerenland, om zo problemen voor verder onderzoek te ontwarren.²⁷⁰ Op de afdeling zoölogie op de universiteit van Oxford was al zes jaar een onderzoeksproject bezig, waarbij eerst informatie over de houding van boeren en het identificeren van geschikte onderwerpen voor verder onderzoek op de agenda stond. Vervolgens dienden deze onderwerpen gekwantificeerd te worden, om vervolgens hypothesen op te stellen. Na met de benodigde data deze hypothesen te toetsen zou de boer geïnformeerd worden over de resultaten, om hun mening en activiteiten te beïnvloeden.

Het soort wetenschappelijke onderzoek was bepalend voor de vraag of de belangen van natuurbescherming en landbouw konden samengaan:

The science of wildlife management in the British Isles must grow if it is to shoulder the task of integrating the necessities of agriculture with the desire for a diverse ecosystem and abundant flora and fauna.²⁷¹

De auteurs ontkenden de soms tegengestelde belangen van landbouw en natuurbescherming niet maar stelden op basis van hun onderzoeksresultaten wel dat ook sprake was van veel overeenkomsten. Gezien de scheve verdeling van het land in landbouw (78%) en natuurrezervaten (0,5%) stelden zij het volgende voor:

Most important, minor adjustments of farmland management can cost the farmer little, while benefiting wildlife considerably. Identifying these adjustments, and quantifying their

²⁶⁸ Thompson, 'Wildlife as disease carriers', 168-171.

²⁶⁹ Ibidem, 170.

²⁷⁰ Macdonald, 'A questionnaire survey of farmers' opinion and actions towards wildlife', in: Jenkins ed., *Agriculture and the environment*, 171-7.

²⁷¹ Macdonald, 'A questionnaire survey of farmers' opinion and actions towards wildlife'.

advantages and disadvantages is a high priority. (...) The cumulative benefit to wildlife of numerous, even if small, conservation-oriented changes in farm practice could be great.²⁷²

Ecologisch onderzoek was onontbeerlijk voor een integrale aanpak van het platteland: 'with ecological knowledge, land management can integrate better the requirements of agriculture, conservation and recreation.'²⁷³ Inzichten van agrariërs waren binnen dit onderzoek onmisbaar, als startpunt voor onderzoek naar de relatie 'wildlife'-landbouw. De resultaten van afgenomen enquêtes over de rode vos liet de complexiteit van deze relatie zien. Zo bestonden verschillende houdingen ten opzichte van het dier. Enerzijds kon worden gewaardeerd dat de vos op konijnen jaagt, anderzijds was zijn eetpatroon een probleem als het ging om lammeren en gevogelte. Voor de een was de vos een wonder van de mooie natuur, de ander wenste zijn pels te bezitten en voor weer een ander was de vos een object bij de jachtsport. Deze verschillende houdingen leiden tot verschillende acties van boeren; in het geval van naburige agrariërs deden zij hiermee hun pogingen tot het managen van de natuur teniet.²⁷⁴

Ondanks de al lang bestaande problematiek getuigt het rapport van een geloof in de oplosbaarheid van deze problemen, waarbij niet radicaal voor óf landbouw, óf natuur moet worden gekozen. Zoals hierboven gesteld kunnen kleine aanpassingen ten bate van de natuur op het platteland al grote verschillen maken. Elders wordt gesteld dat agrarische, sociale en milieu-gerelateerde zaken in de Britse heuvels niet van elkaar los te koppelen zijn. Een integrale aanpak is gewenst en landbouw zal hierin een leidende rol blijven spelen.²⁷⁵ Ook komt naar voren hoe afbraak van de moderne landbouw geenszins een optie is. Moderne technieken moeten juist worden behouden om op de lange termijn tot een ecologisch duurzame voedselproductie te komen van een dermate hoog niveau dat het wereldwijde voedseltekort kan worden opgelost.²⁷⁶ In één van de paneldiscussies komt naar voren hoe intensivering, het opvoeren van de productie en minimalisering van habitat-verlies en herstelling van de biodiversiteit verenigbaar zijn.²⁷⁷ Het doel is het werken naar een situatie die realistisch, haalbaar, is met een evenwicht tussen landbouwproductie en landschapsbehoud:

²⁷² Macdonald, 'A questionnaire survey of farmers' opinion and actions towards wildlife'..

²⁷³ Ibidem, 176-7.

²⁷⁴ Ibidem, 175-6.

²⁷⁵ Eadie, 'Trends in agricultural land use', 20.

²⁷⁶ Raymond, 'Trends in agricultural land use', 12.

²⁷⁷ Ball, 'Discussions, 183.

In seeking a realistic balance between agriculture and the maintenance of the rural landscape, with its attendant assemblages of wildlife, the emphasis should, wherever possible, be on minor modifications of current agricultural practices, and on habitat restoration of acceptable scale and location. Such actions, eg leaving bands along field boundaries untreated by herbicides and pesticides, may have little impact on crop production, but major beneficial effects on landscape and wildlife.²⁷⁸

Tijdens het symposium kwam middels de uitwisseling van ideeën tussen de verschillende actoren onder andere de vraag naar voren waarom sommige problemen die al jaren bekend zijn nog steeds niet zijn opgelost. Ook werd de wenselijkheid van toekomstige periodieke samenwerking benadrukt. Twee hiaten in de bestaande kennis waren: de veranderlijkheid van flora en fauna op landbouwgrond en hun reactie op verschillende landbouwpraktijken; de levensvatbaarheid van dieren- en plantenpopulaties op kleine ‘eilandjes’ van semi-natuurlijke leefgebieden in de ‘zee’ van landbouw.²⁷⁹

In de conclusie benadrukte J.N.R. Jeffers de unieke waarde van dit symposium: de diversiteit qua deelnemers had volgens hem voor het eerst een discussie mogelijk gemaakt rond dit thema buiten de eigen groep. In het vervolg moest dan ook verdere verbreding van de deelnemers aan toekomstige discussies ten doel worden gesteld. Eén kwestie lichtte Jeffers hier nog uit, namelijk de tijdens het symposium waargenomen polarisatie rond de vraag in hoeverre behoefte is aan onderzoek dat zich op mogelijke toekomstige uitdagingen richt. Waar (ecologische) wetenschappers gezien het lange tijdsverloop dat hun onderzoek doorgaans kent idealiter problemen proberen op te lossen waar men pas over vijf, tien of vijftien jaar mee geconfronteerd zou worden, bestond onder praktischer ingestelden – landbouwkundigen, boeren – behoefte aan de aanpak van problemen die in de huidige situatie bestonden. Als synthese stelde Jeffers voor dat toekomstgericht, fundamenteel, onderzoek zeer gewenst is, maar wetenschappers meer aandacht mogen besteden aan de praktische vertaalslag van hun onderzoeksresultaten, zodat deze beschikbaar en begrijpelijk is voor boeren, ambtenaren en het bredere publiek.²⁸⁰

Tijdens het symposium kwam ook de visie van het landbouwministerie aan bod. Sinds 1968 hebben opeenvolgende regeringen via wetgeving natuurbescherming een onderdeel gemaakt van de statutaire taken van de MAFF. Sinds 1981 is ze verplicht advies te geven aan

²⁷⁸ Ball, ‘Discussions’, 184-5.

²⁷⁹ Jenkins, ‘Preface’, 3.

²⁸⁰ J.N.R. Jeffers, ‘Conclusions’, in: Jenkins ed., *Agriculture and the environment*, 190.

landbouwbedrijven over de bescherming van het platteland, wat doorslaggevend is voor de MAFF's behoefte aan ecologisch onderzoek. Om haar taken te kunnen vervullen heeft het ministerie op wetenschappelijk onderzoek gefundeerde informatie nodig; voor advieswerk rond haar functies en financieel beleid bij conflicten met milieubelangen. De beschikbaarheid van deze kennis moet worden gewaarborgd:

It is of crucial importance to make research results available in such a form that they can be used in stimulating the interest of farmers and landowners, and in advising them on the conservation of the countryside.²⁸¹

Auteur J.M. Way ziet een belangrijke rol weggelegd voor de Agricultural Development and Advisory Service (ADAS), een zelfstandig advies gevend orgaan dat zich tot dan toe voornamelijk op landbouwonderzoek richt. Het natuurbeschermingsbelang weet echter ook binnen ADAS op sympathie te kunnen rekenen:

So far as motivation is concerned, it is probably true to say that there are proportionally more officers in ADAS concerned about conservation, than there are members of the conservation movement concerned about agriculture, even though a prosperous agricultural industry is of fundamental importance to the nation's welfare now and in the future.²⁸²

Ways vertoog sluit aan bij wat ook in de discussies en de conclusies wordt betoogd: verbetering van de communicatie tussen ecologen en boeren is gewenst. Dit kan, volgens het verslag van de paneldiscussie over landbouw in de *lowlands*, door praktische, actiegerichte samenvattingen van hedendaagse wetenschappelijke onderzoeksresultaten voor de integratie van de natuur met de moderne landbouw.²⁸³ Wat is nodig voor het samengaan van de verschillende belangen op het platteland?

If interests in agriculture, wildlife, and landscape mechanisms are to be harmonized, it is essential that effective mechanisms are established by which environmental impacts can be predicted in advance of potential changes in land use and in management methods.²⁸⁴

²⁸¹ Way, 'Ministry of Agriculture, Fisheries and Food (MAFF) interests in the results of ecological research on wildlife and the countryside', 182-3.

²⁸² Way, 'Ministry of Agriculture, Fisheries and Food (MAFF) interests in the results of ecological research on wildlife and the countryside', 182.

²⁸³ Ball, 'Discussions', 183.

²⁸⁴ Ibidem, 185.

Dit kan door uitbreiding van de adviesbevoegdheden van de MAFF en het Schotse Colleges of Agriculture, via ADAS of de onlangs opgerichte Farming and Wildlife Advisory Groups (FWAG).²⁸⁵

Tijdens de andere discussie, die over landbouw in de *uplands*, werd iets soortgelijks gesteld:

Communication of research results from research scientists to managers and policy-makers needs to be improved. It requires a willingness on both sides and, in some cases, an intermediate stage of field demonstration through organizations such as ADAS. The efficiency of communication and interpretation may be a key research area in itself, with analysis of the variety of mechanisms involved. There was repeated comment that a wealth of information and experience on upland ecology already exists but that this capital is not being fully utilized, often because of the artificial barriers of technical expression of results by scientists, and resistance to Sophisticated methods by planners and managers.²⁸⁶

Hetzelfde jaar als het symposium plaatsvond verscheen een rapport onder dezelfde titel *Agriculture and the Environment* maar dan van de House of Lords Select Committee on the European Community. Het rapport uitte felle kritiek op het – gebrek aan – milieubeleid van de MAFF.²⁸⁷ In combinatie met publieke druk leidde deze studie tot een nieuw concept: the Environmentally Sensitive Area, wat in de literatuur als volgt wordt gedefinieerd:

An ESA is a “particular area of recognized importance from an ecological and landscape point of view” in which agricultural practices should be “compatible with the requirements of conserving the natural habitat and ensuring an adequate income for farmers.” To this end, the Ministry of Agriculture awards grants to landowners who attempt to preserve characteristic landscapes by continuing or returning to traditional practices. Farmers enter the scheme on a purely voluntary basis.²⁸⁸

In de jaren na het symposium nam het Britse parlement enkele wetten rond het thema milieu en landbouw aan, te weten de Agriculture Act (1986) en de Environmental Protection Act (1990).

In tegenstelling tot in de Nederlandse casus, werd de relatie natuurbescherming-landbouw in de eerste periode in Groot-Brittannië niet expliciet gedefinieerd. De twee andere momenten volgde wel een definiëring en institutionalisering van de storyline, met in elke periode andere soorten actoren en wetenschappelijke kennis die in dit proces betrokken waren. De beide casussen worden in het volgende deel met elkaar vergeleken.

²⁸⁵ Ball, ‘Discussions’, 183.

²⁸⁶ Ibidem, 188.

²⁸⁷ William M. Adams, *Nature’s place. Conservation sites and countryside change* (Londen 1986).

²⁸⁸ David Evans, *A history of nature conservation in Britain* (Londen 1992) 195-7.

3. Overeenkomsten en verschillen tussen natuurbescherming-landbouw in Nederland en Groot-Brittannië

In dit hoofdstuk worden de verschuivingen in het denken over natuurbescherming van de Nederlandse en Britse casussen met elkaar vergeleken. Een terugkerend thema is de vraag in hoeverre sprake is van verandering dan wel continuïteit in de wijze waarop de relatie natuurbescherming-landbouw vorm heeft gekregen. De centrale vraag is wat verschillen tussen de definiëring en operationalisering van natuurbescherming-landbouw in Nederland en Groot-Brittannië kan verklaren.

Zoals al eerder opgemerkt volgt de gehanteerde periodisering de studie van Van der Windt. Van der Windt onderscheidt vier ‘momenten’ van verandering binnen de Nederlandse natuurbeschermingsgeschiedenis: de ‘vroege’ jaren 1880-1910, de jaren dertig en veertig, de jaren zestig en zeventig, en de jaren tachtig en negentig. Bij elk ‘moment’ verscheen een nieuw soort actor ten tonele, introduceerde deze actor nieuwe wetenschappelijke concepten, theorieën of disciplines en leidde dit tot nieuwe praktijken van natuurbeheer. In deze studie wordt middels een vergelijkende analyse nagegaan of Van der Windts periodisering van de Nederlandse natuurbescherming ook opgaat voor de Nederlandse natuurbescherming-landbouw en voor de Britse natuurbescherming-landbouw. Dit kan leiden tot aanzetten op antwoorden op twee vragen: in hoeverre valt de geschiedenis van natuurbescherming en natuurbescherming-landbouw samen? In hoeverre verschilt natuurbescherming-landbouw per land?

In dit onderzoek is er voor gekozen om de eerste drie van de vier ‘momenten’ die Van der Windt onderscheid te hanteren: het ontstaan van de georganiseerde natuurbescherming, ontwikkelingen in de jaren dertig en veertig en de introductie van ‘milieu’ in de jaren zestig en zeventig. Het archiefonderzoek richtte zich op organisaties in tijdsperioden die overlappen met Van der Windts fasering, maar ook ten dele langer doorlopen. Dit maakt het inzichtelijk of veranderingen in natuurbescherming ook – vertraagd – gepaard gingen met veranderingen in natuurbescherming-landbouw. Dit is dus een test van Van der Windts fasering. Het onderscheiden van de precieze momenten waarop natuurbescherming-landbouw veranderde was niet het doel van deze studie. De vier variabelen die in de voorgaande hoofdstukken centraal stonden bij de analyse zijn het ontstaan van storylines rond natuurbescherming-landbouw, de rol van actoren in dit proces, de invloed van wetenschappelijke kennis en nieuwe praktijken – institutionalisering – van de storyline middels oprichting van een nieuwe organisatie, wet- en regelgeving.

Om Van der Windts periodisering van de geschiedenis van de Nederlandse natuurbescherming te testen op de geschiedenis van natuurbescherming-landbouw in Nederland en Groot-Brittannië moet per nieuwe periode de vraag gesteld worden of sprake was van verandering van de vier variabelen, zowel voor Nederland als voor Groot-Brittannië: werd de relatie natuurbescherming-landbouw in de betreffende periode gedefinieerd en zo ja, veranderde deze ten opzichte van de voorgaande periode? Veranderde het soort actor dat hielp de storyline te definiëren en operationaliseren; kwam er een nieuwe bij? Veranderde het soort wetenschappelijke kennis dat leidde tot de storyline? Ontstonden er uit de definiëring van de storyline nieuwe praktijken? In figuur 3.1 vindt men een schema met de antwoorden. In de kolommen met +/- kon enkel bevestigend (+) of ontkennend (-) op bovenstaande vragen worden geantwoord. In de kolommen met + / +- / - was een genuanceerder antwoord mogelijk, om verschillen tussen Nederland en Groot-Brittannië beter inzichtelijk te maken, nuances aan te kunnen brengen en de vraag naar (dis)continuïteit – waren veranderingen paradigmatisch of gradueel van aard? – uiteindelijk te kunnen beantwoorden.

NL		GB			
Storyline					
	+ / -	+ / +- / -	+ / -	+ / +- / -	
1880-1910	+	+-	-	-	1
1930-1940	+	+	+	+	2
1960-1970	+	+	+	+	3
Actoren					
1880-1910	+	+	+	+	1
1930-1940	+	+-	+	+-	2
1960-1970	+	+-	+	+-	3
Wetenschappelijke kennis					
1880-1910	+	+	+	+	1
1930-1940	+	+-	+	+-	2
1960-1970	+	+	+	+-	3
Praktijken					
1880-1910	-	-	-	-	1
1930-1940	+	+-	+	+	2
1960-1970	+	+-	+	+	3

	NL	GB
1	Natuurmonumenten (1905-1920)	SPNR (1912-1915)
2	CCNL (en: COLN) (1932-1954)	WW II (1942; 1944)
3	Stichting Natuur en Milieu (1972-1980)	NERC (en: ITE) (1984)

H3	Vraag
----	-------

A	Wat verklaart dat in 1880-1910 GB geen storyline had en Nederland wel?
B	Wat verklaart dat in 1880-1910 GB en NL geen praktijken hadden?
C	Wat verklaart dat zowel in NL als GB de ideeënontwikkeling discontinue was?
D	Wat verklaart dat zowel in NL als GB de verandering qua actoren gradueel was?
E	Wat verklaart dat de variabele 'wetenschap' in GB continuïteit vertoont?
F	Wat verklaart dat in NL sprake was van private en in GB publieke institutionalisering?

Figuur 3.1. Vergelijkende analyse van variabelen natuurbescherming-landbouw

In het schema komt naar voren hoe natuurbescherming-landbouw in Nederland en Groot-Brittannië grote overeenkomsten vertoont met de veranderende natuurbescherming in Nederland. Twee uitzonderingen zijn de definiëring van de storyline en institutionalisering van de storyline in de eerste periode: in Nederland werd de storyline natuurbescherming-landbouw wel gedefinieerd, maar deze heeft in de bestudeerde periode nog niet geleid tot praktijken. Voor Groot-Brittannië geldt dat er ook geen storyline is gevonden en dat dus logischerwijs ook niet heeft kunnen leiden tot praktijken. Uit deze constatering volgen twee vragen: wat kan verklaren dat in 1880-1910 wel een storyline over natuurbescherming-landbouw in Nederland werd gedefinieerd, maar niet in Groot-Brittannië? Ten tweede: wat kan verklaren dat deze storyline in Nederland niet geoperationaliseerd is?

De +/-/- kolommen maken enkele kleinere verschillen inzichtelijk. Ten eerste is het opmerkelijk dat zowel in Nederland als Groot-Brittannië in elke nieuwe periode een andere storyline is gevonden. Qua ideeënvorming lijkt de geschiedenis van natuurbescherming-landbouw opmerkelijk discontinu. De vraag rijst hoe dit komt. Ten tweede waren dan wel in beide landen in alle opvolgende 'momenten' nieuwe soorten actoren betrokken, toch is deze ontwikkeling meer gradueel dan wat betreft ideeën, met veel dezelfde terugkerende actoren. Wat kan deze constatering verklaren? Ten derde lijkt de ontwikkeling van wetenschappelijke kennis die de definiëring en operationalisering van natuurbescherming-landbouw mogelijk maakte tussen Nederland en Groot-Brittannië te verschillen: wat verklaart dat Groot-Brittannië meer continuïteit op dit gebied vertoont? Ten vierde hangt het beeld dat men krijgt van de operationalisering van de storyline in beide landen af van het soort operationalisering of praktijken. In Nederland is vooral sprake van private en in Groot-Brittannië voor publieke (politieke) institutionalisering. Hoe valt dit verschil te verklaren?

Hieronder volgen verklaring van bovenstaande verschillen middels secundaire literatuur. Een mogelijke verklaring van verschillen die alleen Nederland betreffen is dat de periodisering van Van der Windt niet klopt doordat de situatie voor natuurbescherming-

landbouw genuanceerder ligt. Verklaring van verschillen die Groot-Brittannië eigen zijn wijzen op een eigen dynamiek die niet door Van der Windts fasering van de Nederlandse natuurbescherming kan worden gedekt. Ook is het mogelijk dat ontwikkeling van de landbouw – economisch – verschillen kunnen verklaren. Verschillen met Van der Windt die zowel voor Nederland als Groot-Brittannië gelden wijzen op het belang van de internationale context waarin landbouwbeleid of natuurbescherming tot stand komt.

A. Wat kan verklaren dat in 1880-1910 wel een storyline over natuurbescherming-landbouw in Nederland werd gedefinieerd, maar in Groot-Brittannië niet?

Dat in Nederland tussen 1880-1910 wél een storyline over natuurbescherming-landbouw werd gedefinieerd en in Groot-Brittannië niet, kan niet met een politiek perspectief worden verklaard. In beide landen was de overheid – zowel op nationaal als lokaal niveau – namelijk nog nagenoeg afwezig. Verklaringen moeten dan ook in een andere hoek gezocht worden. Eén denkrichting ligt in sociaaleconomische richting; doordat in Groot-Brittannië zich andere ontwikkelingen voordeden in de landbouw of het landschap, of beide. Een eerste hypothese is dat veranderingen in het landschap en de natuur in 1880-1910 als gevolg van de landbouw in Groot-Brittannië kleiner waren dan in Nederland. Een tweede hypothese luidt dat landschapsverandering in deze periode in Groot-Brittannië voornamelijk het gevolg was van industrialisatie en verstedelijking en dat het in Nederland vooral ging om ontginning van woeste gronden. Een tweede denkrichting ligt in de culturele hoek: is er een door normen en waarden bepaald verschil tussen Nederland en Groot-Brittannië in 1880-1910 met betrekking tot natuur en landbouw?

De Britse en Nederlandse landbouw vertoonden tussen 1880-1910 veel overeenkomsten: verbeterend transport zorgde voor een toenemende concurrentie over de landsgrenzen, in beide landen leidde dit tot lagere prijzen en crisis en nam specialisatie toe. In *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000* beschrijft landbouwhistoricus Jan Bieleman op basis van secundaire literatuur. Een factor die volgens Bieleman bepalend is voor ontwikkelingen in de landbouw zijn de seculaire trends, de economische conjunctuurbeweging in cycli van zo'n honderd jaar, waar de structuur van het verloop ongeveer mee samenvalt. In 1850 begon volgens Bieleman een nieuwe periode die rond 1950 werd gevolgd door de voorlopig laatste fase in de geschiedenis van de Nederlandse landbouw.

Vanaf 1850 richtte de Nederlandse markt, gestimuleerd door vrijhandel en nieuwe transportmogelijkheden zoals stoomschip en trein, zich meer op Londen en productie van luxeproducten. Steeds grotere delen grond werden gebruikt voor agrarische productie en de opkomst van de graanproductie in de Verenigde Staten leidde er toe dat prijzen blijvend laag bleven en veel boeren overschakelden op veehouderij. Naar het einde van de negentiende eeuw werd met name de zuivelbereiding steeds fabrieksmatiger.²⁸⁹

De Britse landbouw kwam ook in de tweede helft van de negentiende eeuw in een crisis. Trevor Wild stelt in *Village England. A social history of the countryside* dat 1870 een keerpunt was in de geschiedenis van het landschap, als gevolg van een halve eeuw van agrarische achteruitgang die voortduurde tot de eerste Wereldoorlog. Eén van de oorzaken was een toenemende concurrentie met landen uit het Britse Commonwealth. Deze landen hadden meer ruimte en een gunstiger klimaat voor voedselproductie; na transportverbeteringen leidde de toenemende concurrentie van overzee dan ook tot dalende voedselprijzen in Engeland.²⁹⁰ Deze stagnatie in de landbouw leidde tot een veranderende praktijk. Veel van de eens welvarende grote bedrijven gingen failliet; in Noord- en West-Engeland was hier minder sprake van doordat hier meer kleine familiebedrijven gevestigd waren die beter tegen de veranderende omstandigheden bleken opgewassen. Ook ontstond geografische specialisatie in lijn met een voedselproductie die meer gericht was op de regio, waardoor sprake was van ‘a closer relationship between the type of farming and the local natural and economic conditions.’²⁹¹ Enkele landbouwtakken deden het echter relatief goed: de zuivelindustrie, tuinbouw en gevogelte. Alternatieven voor kapitalistische landbouw wonnen aan draagvlak; waar de *smallholder movement* nog het beste voorbeeld van was. Met name oorlogsveteranen zetten kleine boerenbedrijfjes op in de jaren twintig, hierbij financieel gesteund door de overheid – al zakte de beweging in de loop van de jaren dertig in. Een meer gefragmenteerd landschap was het gevolg.²⁹²

Breder gezien kreeg het landschap aan beide zijden van het Kanaal in de loop van de negentiende eeuw te maken met vergelijkbare veranderingen als gevolg van landbouw, industrialisering en suburbanisatie. Het ontstaan van landschappen is het product van natuurlijke en menselijke ontwikkelingen, waarbij afgelopen eeuwen de mens het tempo van verandering in grotere mate heeft bepaald. *Jonge landschappen 1800-1940. Het recente*

²⁸⁹ Bieleman, *Boeren in Nederland*, 570.

²⁹⁰ Trevor Wild, *Village England. A social history of the countryside* (Londen 2004), 87-96.

²⁹¹ Wild, *Village England*, 99.

²⁹² *Ibidem*, 100-7.

verleden in de aanbidding biedt een verslag van een symposium over de cultuurhistorische waarde van deze relatief jonge landschappen in Nederland.²⁹³ In de bijdrage ‘Veranderend landschap. Van een vage orde naar een strakke ordening’ stelt Ben de Pater de vraag welke ontwikkelingen in de Nederlandse maatschappij plaatsvonden tussen 1800-1940 en welke invloed deze hadden op de inrichting van de ruimte en de vormgeving van het landschap.²⁹⁴ De Pater stelt dat met name na 1870 veranderingen optraden door ontginningen, bebossen, afgravingen, droogleggingen, de aanleg van spoorlijnen, militaire verdedigingslijnes en waterstaatkundige infrastructuur.²⁹⁵ Het aantal inwoners dat in een stad woonde nam toe, maar de voorheen strikte scheiding tussen stad en land nam af als gevolg van suburbanisatie. Aan het begin van de twintigste eeuw maakten talrijke vage overgangszones in het landschap plaats voor minder verschillende gebieden maar met hardere grenzen. Het landschap kenmerkte zich steeds meer door scherpe lijnen die het functiegebruik van de grond volgde. Deze ruimtelijke functiescheiding was een breed gedeelde visie die voor het grootste deel van de eeuw dominant was.²⁹⁶

In ‘Het Nederlandse landschap in de twintigste eeuw’ biedt de sociaalgeograaf Hans Renes een overzicht van de geschiedenis van het Nederlandse landschap.²⁹⁷ Renes richt zich op de veranderingen in het Nederlandse landschap; centraal staan de vragen hoe het landschap veranderde en hoe de bewoners dit ervoeren. Renes benadrukt discontinuïteit: zo zijn de stedelijke gebieden in een eeuw zeven keer zo groot geworden. De spectaculairste verandering betreft echter het verdwijnen van de heidevelden, moerassen en stuifzanden voor negentig procent.²⁹⁸ In het landschapspectief zijn boeren en natuurbeschermers slechts enkelen van de actoren. Met de tijd maken meer groepen aanspraak op het landelijk gebied, voornamelijk voor de functies wonen en verkeer. Renes onderscheidt vier perioden in de twintigste eeuw en schetst eerst het drastische veranderende landschap van rond 1900. Hier koppelt hij intuïtief de snelle ontbossing en veranderende infrastructuur van de late negentiende eeuw aan een groeiende belangstelling voor natuur, het landschap en monumenten.²⁹⁹ ‘de ontdekking van het veranderende landschap’ (1900-1930) typeert hij als decennia van conflicten over de ontginning van heidegronden en het in zwang raken van het

²⁹³ Harde en Triest ed., *Jonge landschappen 1800-1940. Het recente verleden in de aanbidding* (1944).

²⁹⁴ Ben de Pater, ‘Veranderend landschap. Van een vage orde naar een strakke ordening’, in: Harde en Triest ed., *Jonge landschappen 1800-1940. Het recente verleden in de aanbidding* (1944) 9-20.

²⁹⁵ De Pater, ‘Veranderend landschap’, 11-4.

²⁹⁶ Ibidem, 14-8.

²⁹⁷ Renes, ‘Het Nederlandse landschap in de twintigste eeuw’.

²⁹⁸ Ibidem, 53-5.

²⁹⁹ Ibidem, 64.

begrip ‘cultuurlandschap’, alsmede de tijd waarin de ruilverkaveling in de landbouw start en men steeds meer prikkeldraad op het platteland ziet.³⁰⁰

Een belangrijk thema in de landschapsgeschiedenis van Nederland is de ruilverkaveling. In *Verdeeld land. De geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland vanuit een lokaal perspectief, 1890-1985* van historisch geograaf Simon van den Bergh, staat met name de veranderende wijze van implementatie en de mate van acceptatie van de ruilverkaveling door belangengroepen centraal.³⁰¹ De ruilverkaveling wordt door Van den Bergh getypeerd als ‘één van de voornaamste instrumenten (...) om veranderingen (...) in de agrarische samenleving te bewerkstelligen.’³⁰² In tegenstelling tot oudere studies naar ruilverkaveling hanteert Van den Bergh een lokaal perspectief met enkele casestudies, aangezien veel van de ontstane problematiek zich niet in Den Haag maar bij de boer afspeelde.³⁰³ Van den Bergh benadrukt discontinuïteit in de agrarische sector. Waar aan het begin van de twintigste eeuw zo’n 40 % van de beroepsbevolking boer was ligt dit percentage rond 2000 op 2,5. Daarnaast is de bevolkingssamenstelling en de functie van het platteland een stuk gevarieerder geworden.³⁰⁴ Hier dient wel te worden opgemerkt dat de ruilverkaveling volgens Van den Bergh zich in de jaren 1890-1924 nog maar in een eerste periode van discussie en door boeren geïnitieerde proeven bevond. Kritiek op het instrument weerklonk dus pas ná de vroege periode van de natuurbescherming. Natuurmonumenten rept in deze periode dan ook nog niet van ruilverkavelingen.

In de Britse literatuur wordt de leegloop van het platteland in de tweede helft van de negentiende eeuw benadrukt. De landbouwcrisis heeft er toe geleid dat vanaf 1861 steeds meer mensen wegtrokken van het platteland. Mechanisering leidde tot het afstoten van arbeid in de landbouw. Dit was een push-factor die er mede toe leidde dat het platteland leegliep ten bate van de stad. In deze periode verbeterden de woonomstandigheden in de stedelijke gebieden maar verslechterde deze in de dorpen als gevolg van de landbouwdepressie. Ook migratie naar met name Nieuw-Zeeland, Australië en de Verenigde Staten leidde tot een verdere leegloop.³⁰⁵ In *The death of rural England. A social history of the countryside since 1900* benadrukt Howkin dat in sommige regio’s sprake is van continuïteit in de regionale

³⁰⁰ Renes, ‘Het Nederlandse landschap in de twintigste eeuw’, 78-80.

³⁰¹ S. van den Bergh, *Verdeeld land. De geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland vanuit een lokaal perspectief, 1890-1985* (Wageningen 2004).

³⁰² Van den Bergh, *Verdeeld land*, 2.

³⁰³ Ibidem, 7-14.

³⁰⁴ Ibidem, 22.

³⁰⁵ Wild, *Village England*, 87-96.

variatie in landbouw en de sociale structuur van het platteland sinds de negentiende eeuw. Met name de *uplands* bleven traditioneel qua landbouw; sommige delen van Wales en Noord-Engeland vertoonden zelfs in de jaren vijftig nog veel overeenkomsten met de negentiende eeuw qua landbouw-, sociale en culturele patronen. Howkins bekritiseert dan ook het heersende beeld van de Tweede Wereldoorlog als keerpunt in de plattelandsgeschiedenis. Technologische veranderingen en sociale veranderingen in de plattelandssamenleving volrokken zich pas vanaf de jaren vijftig. Toen pas verdween de traditionele driehoeksverhouding van landbezitters, boeren en arbeiders; de boer werd landeigenaar én ondernemer, de loonarbeider verdween.³⁰⁶

Resumerend ontstaat een tegenstrijdig beeld van de ontwikkelingen in het Britse en Nederlandse landschap als men deze met elkaar vergelijkt. Enerzijds was in beide landen sprake van een landbouwcrisis in de tweede helft van de negentiende eeuw, die naar het einde van de eeuw in ernst afnam. Ook was sprake van verstedelijking en industrialisering, hoewel deze in Groot-Brittannië eerder op gang was gekomen. Anderzijds lijkt de land- en bosbouw in Nederland in deze tijd een grotere druk op het landschap te hebben gelegd dan in Groot-Brittannië, zeker in vergelijking met andere vormen van grondgebruik. In het laatstgenoemde land maakten de grote boerenbedrijven plaats voor kleinere ondernemingen en een directere relatie van het type landbouw en de omliggende lokale natuurlijke en economische omstandigheden.³⁰⁷ Industrialisatie had zich er al vroeg voltrokken en al veel eerder dan in Nederland tot natuurbeschermingsinitiatieven geleid.³⁰⁸ In Nederland voltrok de industrialisatie pas aan het eind van de negentiende eeuw. Echter, in de jaren tachtig ontstond ook een maatschappelijke discussie over het in gebruik nemen van ‘woeste gronden’, volgens voorstanders uit economische overwegingen gewenst. Dit leidde in 1898 tot de oprichting van de Nederlandsche Heidemaatschappij, die zich richtte op ontginningen – onder andere uit de behoefte van overheidswege aan het planten van bos.³⁰⁹ Sociaaleconomische ontwikkelingen maken het dus aannemelijk dat voor de Nederlandse natuurbeschermer de landbouw als een grotere bedreiging voor natuur- en landschap gold dan in Groot-Brittannië het geval was.

Samenhangend met sociaaleconomische ontwikkelingen lijkt er ook een culturele component van invloed te zijn. Van der Windt gaf al aan dat in de Nederlandse vroege natuurbescherming in vergelijking met andere landen de Romantiek maar van weinig invloed

³⁰⁶ Alun Howkins, *The death of rural England. A social history of the countryside since 1900* (Londen 2003) 1-3.

³⁰⁷ Wild, *Village England*, 99-102

³⁰⁸ Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land?*, 36-8.

³⁰⁹ J. Buis en J.P. Verkaik, *Staatsbosbeheer. 100 jaar werken aan groen Nederland* (Utrecht 1999) 15-24.

was.³¹⁰ In Groot-Brittannië is volgens de secundaire literatuur echter sprake van een sterk geromantiseerd beeld van het platteland en de rol van de boer hierin. Gelijk de Duitsers en Amerikanen veel waarde hechten aan respectievelijk bossen en ‘de wildernis’, zo spelen ‘rural ethics’ een centrale rol in de Britse psyche.³¹¹ Wild stelt dat de Engelse samenleving het dorp en platteland sinds de Romantiek idealiseert.³¹² Dit is een onderdeel van een bredere genegenheid voor het landelijke, idyllische, arcadische landschap. Door economische en sociale veranderingen ontstaat een sterke hang naar het verleden, waardoor een eenzijdig, te positief beeld van het verleden ontstaat. Het dorp geldt hierdoor als een vredig baken van rust en gemeenschapsgevoel, een beeld dat geen recht doet aan de veranderingen die zich ook hier hebben voltrokken. Wild verwerpt deze Romantische conceptie van het platteland als te positief, eenzijdig en conservatief,:

This book, therefore, departs from the popular romanticized conception of the history of rural England, which stresses ancient origins, social harmony and stability. Instead, it explores a deeper and unromantic history that includes dispossessions, impoverishment, social transformations, agricultural failure, destruction of tradition and widespread suburbanization.³¹³

De boer krijgt hierin een belangrijke rol toegedicht. Traditioneel gezien gold de boer als hoeder van de natuur en het landschap, een maatschappelijk beeld waar de agrariërs dankbaar gebruik van maakten.³¹⁴ Dit positieve beeld van de boer domineerde nog in de jaren dertig en veertig maar in de jaren tachtig keerde de publieke opinie zich tegen hem.³¹⁵

B. Wat kan verklaren dat de storyline in Nederland in 1880-1910 niet geoperationaliseerd is?

Bovenstaande leidt ook al tot een verklaring voor waarom in 1880-1910 wel sprake was van een storyline rond natuurbescherming-landbouw, maar deze niet tot nieuwe praktijken leidde. Wat betreft Natuurmonumenten ontstond de storyline dat de natuur mooi is en daarom van waarde is voor de mens, maar dat ze ook kwetsbaar is en heden ten dage bedreigd wordt: de natuur dient dan ook beschermd te worden tegen cultivering van het land – onder andere voor

³¹⁰ Van de Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land?*, 39-44.

³¹¹ John McCormick, *Reclaiming Paradise. The global environmental movement* (1991)130.

³¹² Wild, *Village England*.

³¹³ *Ibidem*, xix.

³¹⁴ John Sheail, ‘Nature conservation and the agricultural historian’, 9.

³¹⁵ Martin, ‘Agricultural development and Britain’s Natural heritage’, 168.

landbouw. Hoewel de landbouw als bedreiging meermaals expliciet wordt benoemd, is zij niet de enige bedreiging van natuur. Landbouw is in de storyline slechts een onderdeel van de bredere ‘Cultuur’. De natuurbeschermingspraktijk die uit de algemene storyline voort komt is het afscheiden van natuurgebieden; deze te beschermen tegen menselijke invloed door het stichten van reservaten – de oprichting van Natuurmonumenten in 1905 voor de aankoop van het Naardermeer kan worden gezien als het begin van deze praktijk. Uit het onderzoek komt naar voren hoe echter geen sprake van is nieuwe praktijken – dat wil zeggen een nieuwe organisatie, wet of regelgeving – die voortkomen uit de specifieke relatie die natuurbescherming met de landbouw zou hebben.

C. Hoe komt het dat de ideeënvorming in beide landen discontinu is?

De organisaties in Nederland en Groot-Brittannië volgen qua storylines rond natuurbescherming-landbouw de ‘momenten’ die Van der Windt binnen de natuurbescherming aanwijst. Is dit te wijten aan ontwikkelingen binnen de landbouw, of volgen de organisaties hier internationale trends binnen de natuurbescherming? Om het ontstaan van de nieuwe ideeën van landbouwzijde te kunnen verklaren is het noodzakelijk dat de landbouwgeschiedenis synchroon loopt aan de fasering zoals Van der Windt deze schetst. Dit lijkt niet het geval te zijn, aangezien in beide landen geen sprake is van breukpunten binnen de landbouw tussen de ‘momenten’ van verandering. In Nederland begint in 1850 een nieuwe fase, die vervolgens tot 1950 duurt. Hiertussen is sprake van continuïteit.³¹⁶ Ook wat betreft Groot-Brittannië lopen landbouwontwikkelingen niet synchroon aan de natuurbescherming-landbouw. Wild signaleert een breukpunt rond 1870. Na de Eerste Wereldoorlog start een periode van transitie, maar de tweede transformatie volgde pas na de Tweede Wereldoorlog.³¹⁷ Ook Howkins benadrukt continuïteit en bekritiseert daarnaast ook het heersende beeld van de Tweede Wereldoorlog als keerpunt in de plattelandsgeschiedenis: Technologische veranderingen en sociale veranderingen in de plattelandssamenleving volrokken zich pas vanaf de jaren vijftig.³¹⁸

Om de discontinuïteit qua ideeënvorming rond natuurbescherming-landbouw van natuurbeschermingszijde te kunnen verklaren zouden beide nationale

³¹⁶ Bieleman, *Boeren in Nederland*, 570-2.

³¹⁷ Wild, *Village England*, 150-175.

³¹⁸ Howkins, *The death of rural England*, 1-3.

natuurbeschermingsbewegingen ingebed moeten zijn in de internationale context. Volgens Van der Windt is het geval. Volgens hem was hier sprake van een proces van convergentie: waar de vroege periode een fase van grote diversiteit was waarbinnen sprake was van nationale ‘accentverschillen’, vormde zich in de tijd op inhoudelijk gebied een specifieke benadering van natuurbescherming, die over de landsgrenzen heen werd gedeeld met andere bewegingen. In sociaal opzicht ontstonden netwerken van organisaties.³¹⁹ De secundaire literatuur lijkt deze zienswijze te ondersteunen. Hieronder volgt een korte schets van de internationale context in de bestudeerde periode: eerst wordt de internationale oriëntatie van de vroege natuurbeschermers geschetst (1880-1910), vervolgens de internationale institutionalisering in de jaren dertig en veertig en ten derde het ontstaan van een wereldwijde milieubeweging vanaf de jaren zestig, met bijzondere aandacht voor de invloed van Europees beleid.

In de secundaire literatuur wordt gesuggereerd dat in de vroege jaren van de natuurbescherming contacten niet liepen tot de landsgrenzen. Christianne Smit stelt in *De volksverheffers* dat in de tweede helft van de negentiende eeuw een brede beweging van ‘volksverheffers’ uit de middenklasse initiatieven ontvouwden voor emancipatie van de lagere arbeidersklasse.³²⁰ Natuur als mogelijkheid voor recreatie en sport nam hier een centrale plaats in.³²¹ Wat bijzonder is aan Smits studies is dat ze laat zien hoe veel van deze sociaal-hervormers een breed netwerk hadden, dat Nederland ontsteeg en met name over het Kanaal heen ging.³²² In het licht van deze studie is het aannemelijk dat de vroege natuurbeschermers, zelf ook uit de gegoede middenklasse of adel, een *old boys network* met goede contacten, vrij informeel contact hadden met natuurbeschermers van elders. Elders komt naar voren hoe de RSPB net na 1900 contact opnam met Jac P. Thijsse omdat zij zich allebei bezig hielden met de negatieve invloed van vuurtorens op de vogeltrek.³²³

Het bronnencorpus laat ook een internationale oriëntatie zien. De SPNR hield bij het opstellen van haar lijst *nature reserves* ook rekening met Europa als geheel: de verspreiding van planten en dieren in omliggende landen bepaalden ten dele de urgentie van te beschermen gebieden in eigen land. Naderhand vertaalden Rothschild en de zijnen de lijst in het Duits en

³¹⁹ Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land?*, 30-9.

³²⁰ Christianne Smit, *De Volksverheffers*. De noble bedoelingen en mooie resultaten daargelaten was hier volgens Smit sprake van distinctiegedrag: het ging hier om verbetering van de levensomstandigheden tot een niveau dat nog altijd onder dat van de bourgeoisie diende te blijven.

³²¹ Smit, *De Volksverheffers*, 253-338.

³²² Ibidem, 17.

³²³ Sheail, *Nature in trust*, 15.

het Frans.³²⁴ In het artikel in de Times ter promotie van de SPNR kwam de aanschaf van het Naardermeer door Natuurmonumenten voorbij als één van de voorbeelden dat in het buitenland grotere stappen werden gemaakt voor natuurbescherming dan in Engeland.³²⁵ Ook Natuurmonumenten biedt legio voorbeelden van een gelijksoortige internationale oriëntatie. In de jaarboeken en correspondentie uit de eerste jaren van de vereniging wordt herhaaldelijk gereflecteerd op ontwikkelingen qua natuurbescherming in andere landen, met name wat betreft Duitsland, maar ook Engeland, Nederlands-Indië, Zwitserland en de Verenigde Staten.³²⁶

In 'Dieren zonder grenzen. Over wetenschap en internationale natuurbescherming, 1890-1940' stelt Raf de Bont dat de culturele context waarin rond 1900 de internationale natuurbescherming ontstond, gefungeerd heeft als een selectieproces voor natuuractivisme. Deze periode is bepalend geweest voor welke dieren vandaag de dag als beschermde diersoort zijn aangemerkt en welke niet.³²⁷ Hoewel nationale initiatieven voor natuurbescherming domineerden, hebben de internationale wetenschappelijke conferenties die in de tweede helft van de negentiende eeuw ontstonden een structurerende rol gespeeld. Volgens De Bont was destijds sprake van een trans-Atlantisch netwerk, al was deze minder groot dan de bestaande netwerken binnen Europa en Noord-Amerika. De Bont stelt dat de natuurbeschermingsbeweging wetenschappelijk gelegitimeerd werd; wetenschappers in de ornithologie, plantensociologie en zoölogie vulden vanaf de jaren 1880 de van oorsprong literaire intellectuele beweging aan en voorzagen de conferenties van een wetenschappelijke agenda.³²⁸ De opkomst van de ecologie in de jaren '40 en conservatie-biologie in de jaren '80 veranderde het soort expertise dat bij de natuurbescherming betrokken was.³²⁹

In de loop van de twintigste eeuw nam de internationale inbedding van nationale natuurbescherming toe. De geograaf William Adams hanteert in zijn studie naar de veranderende natuurbeschermingsbeweging op internationaal niveau drie thema's van continuïteit: de samenwerking tussen soevereine staten middels internationale natuurbeschermingsverdragen, de internationale institutionalisering van natuurbescherming in de vorm van organisaties met het doel de bevordering van samenwerking en ten derde enkele

³²⁴ Sheail, *Nature in trust*, 128-129.

³²⁵ 'Nature reserves', *The Times*.

³²⁶ SA, 999: 69, correspondentie met Minister van Buitenlandse Zaken (oktober 1911); 550, brief van het bestuur aan de Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel (november 1909); 555, jaarboek 1914, pagina 10; 572, jaarboek 1908, pagina 49-50; 573, jaarboek 1909, pagina 62; 574, jaarboek 1911, pagina 24-5.

³²⁷ De Bont, 'Dieren zonder grenzen', 520-535.

³²⁸ *Ibidem*, 522-5.

³²⁹ *Ibidem*, 534.

‘grote’ gedeelde ideeën.³³⁰ Het centrale idee was het opzetten van beschermde gebieden – hoewel de namen in tijd en ruimte variëren.³³¹ Aan het begin van de twintigste eeuw kwamen initiatieven voor internationale samenwerking vooral uit de hoek van ornithologen, wat leidde tot de International Convention for the Preservation of Useful Birds (1902, 12 Europese landen), de Migratory Birds Treaty (1906, Verenigde Staten, Groot-Brittannië, Mexico en later nog andere landen) en de International Conference for the Protection of Birds (1922). Deze laatste leidde tot oprichting van de International Committee for Bird Protection, die in 1928 voor het eerst samenkwam en door Groot-Brittannië, Nederland, Frankrijk en de VS werd gedragen. Met de International Congress for the Protection of Nature (1909, Parijs) was van meet af aan echter ook natuurbescherming met een bredere conceptie van de partij.³³²

De leidende rol die Groot-Brittannië in de eerste decennia van de twintigste eeuw had gespeeld op internationaal niveau namen de Verenigde Staten aan het einde van de Tweede Wereldoorlog langzaam over, mede door de ontwikkeling van de nieuwe aanpak: *preservation* maakte baan voor *conservation*. Dit ziet men mooi terug in de oprichting van de International Union for the Protection of Nature (IUPN, 1948), die in 1956 haar naam veranderde in IUCN, de International Union for the Conservation of Nature and natural resources.³³³ Adams maakt onderscheid tussen twee soorten organisaties: enerzijds de nationale overheden, die uitgaven aan natuurbescherming bepaalden, politieke en economische belangen hierbij tegen elkaar af moesten wegen, wetgeving op konden stellen en natuurgebieden met bijbehorende betaalde staf konden aanwezen. Anderzijds zorgden NGO’s als IUCN en het World Wildlife Fund (WWF, Londen 1961) voor de promotie van de natuurbeschermingszaak via publieke campagnes; ook waren deze invloedrijk op het denken over natuurbescherming en de politieke besluitvorming via lobbywerk. Met name vanaf de jaren zestig werden zulke NGO’s steeds invloedrijker.³³⁴

Waar natuurbescherming niet ophield bij de landsgrenzen, gold dit ook voor de naoorlogs milieubeweging. Zo stelt John McCormick in *Reclaiming paradise. The global environmental*

³³⁰ William M. Adams, *Against extinction. The story of conservation* (Londen 2004) 44.

In *The game of conversation* stelt de Amerikaanse milieuhistoricus Mark Cioc dat de belangrijkste dierenbeschermingsverdragen van de eerste decennia van de twintigste eeuw internationale jachtverdragen waren. Het betrof hier dikwijls diersoorten wiens leefgebieden door seizoensgebonden trek bestaande landsgrenzen overstegen, zoals walvissen en trekvogels. Groot-Brittannië en de Verenigde Staten speelden een centrale rol in deze vroege periode van dierenbescherming.

Zie: Cioc, *The game of conversation*, 1-13.

³³¹ Adams, *Against extinction*, 4.

³³² Ibidem, 44-5.

³³³ Ibidem, 47-51.

³³⁴ Adams, *Against extinction*, 54-7.

movement dat ‘environmentalism’ niet moet worden gezien als een verzameling aparte nationale bewegingen, maar als onderdeel van een bredere verandering in menselijke verhoudingen op lange termijn.³³⁵ De échte revolutie, het ontstaan van een massabeweging kwam na 1945, voornamelijk na 1962, maar kende een lange aanloop. Een voorbeeld: in Groot-Brittannië richtten particulieren al in 1865 de eerste milieuorganisatie op, the Commons, Foothpaths, and Open Spaces Preservation Society (1865). Rond 1990 bestaan er zo’n 15.000 van deze organisaties wereldwijd, waarvan een derde deel na 1972 is opgericht. Volgens McCormick moet het jaar 1972, met de milieuconferentie van Stockholm, dan ook als keerpunt in de internationale milieugeschiedenis worden gezien: ze was aanleiding voor het opstellen van een milieuprogramma door de Verenigde Naties, waarna alle grote internationale organisaties milieubeleid opstelden.³³⁶ Adams ontwaart een soortgelijke verbreding en groei van het *popular environmentalism*, waar media als televisie en film een wezenlijke rol in hebben gespeeld.³³⁷ In de jaren zestig en zeventig kwam de ‘milieu-ideologie’ op. Veelzeggend is de toename van het aantal leden van natuurbeschermingsorganisaties. Zo was natuurbescherming in Groot-Brittannië rond 1980 een massabeweging: waar de RSPB in 1960 10.000 leden had, waren dit in 1980 een hal miljoen.³³⁸

Na de Tweede Wereldoorlog kwamen enkele – conflicterende - thema’s bij elkaar: ten eerste de dekolonisatie en de wens van nieuwe soevereine staten om zich te ontwikkelen op economisch gebied, ten tweede de economische ontwikkeling en de noodzakelijk geachte milieubescherming en ten derde het ontstaan van naoorlogse NGO’s die deze problemen als internationale opgaven beschouwden die nationale overheden lieten liggen.³³⁹ Volgens de Amerikaanse historicus Stephen Macekura kan het ontstaan van het idee ‘duurzaamheid’ – of: ‘duurzame ontwikkeling’ – enkel kan worden begrepen in het licht van deze milieu-NGO’s om bestaande financieringspraktijken voor ontwikkelingsbeleid door organisaties als de Amerikaanse overheid, de Wereldbank en de Verenigde Staten – te transformeren tijdens de jaren zeventig en tachtig.³⁴⁰ Het betreft hier een internationaal debat dat zich grofweg tussen

³³⁵ McCormick, *Reclaiming Paradise*, x.

³³⁶ *Ibidem*, vii-viii.

³³⁷ Adams, *Against extinction*, 58-60.

³³⁸ *Ibidem*, 61. Overigens verwondert Evans zich over de discrepantie tussen het aantal leden van natuurbeschermingsorganisaties en de zeer matige resultaten van de beweging, wat het vertrekpunt vormt voor zijn studie. Zie: Evans, *A history of nature conservation in Britain*, introductie.

³³⁹ Stephen J. Macekura, *Of limits and growth. The rise of global sustainable development in the twentieth century* (2015) 1-4.

³⁴⁰ Macekura, *Of limits and growth*, 6.

de rijkere Westerse landen – waar de milieuzorgen ontstonden – en het zich ontwikkelende ‘Global South’, die economische ontwikkeling najaagde. Doordat ontwikkelingslanden zich hard opstelden met betrekking tot hun nationale soevereiniteit en wens tot economische groei, en het Westen – met name de VS – niet de noodzakelijke financiële middelen leverden voor wereldwijde milieubescherming belemmerde dit de internationale milieubeweging in het zetten van stappen.³⁴¹ De wens deze spagaat te sluiten leidde tot een context waarin het concept ‘sustainable development’ na het Brundtland-rapport van 1987 succesvol kon worden.

Het Europees milieubeleid lijkt een vergelijkbare invloed te hebben gehad op Groot-Brittannië en Nederland. Nederland trad in 1958, bij oprichting van de Europese Economische Gemeenschap middels het verdrag van Rome toe, samen met Italië, Frankrijk, West-Duitsland, België en Luxemburg. Het was toen werkelijk een economische gemeenschap, zonder ambities op milieugebied. Met het Milieu Actie Programma uit 1973 formuleerde de EEG wél de wens tot actief milieubeleid en het was in dit jaar dat Groot-Brittannië toetrad als deelstaat. Instrumenten voor milieubeleid zijn de direct voor lidstaten geldende ‘verordeningen’ en indirecte ‘richtlijnen’, die nog om vertaling naar nationale wetgeving vragen. In Nederland is tegenwoordig zo’n tachtig procent van de milieuwetgeving afkomstig uit Europa.³⁴² Bij oprichting van de EEG luidde de uitgangspunten wat betreft het gemeenschappelijk landbouwbeleid als volgt: landbouwproductie moest worden opgevoerd; voedselvoorziening moest tegen redelijke prijzen worden gegarandeerd en de boerenbevolking verdiende een redelijk inkomen. Beleidsinstrumenten hiervoor waren exportsubsidies, importheffingen en interventies in de vorm van quoteringen of het verplicht braak laten liggen van landbouwgronden.³⁴³

In de bestudeerde documenten van de milieuorganisaties is ook een internationale oriëntatie te zien. De SNL hanteerde in haar geschriften een mondiaal perspectief, zo getuige de inleiding in haar jaarboek 1979-1980:

Voor ons staat vast dat overleving slechts is gewaarborgd wanneer economie en milieu blijvend kunnen worden verzoend. Alleen dan is duurzame ontwikkeling mogelijk, hier én elders in de wereld.³⁴⁴

³⁴¹ Macekura, *Of limits and growth*, 5, 9.

³⁴² Tellegen, *Groene herfst*, 144-6.

³⁴³ *Ibidem*, 129.

³⁴⁴ IISG, SNM, 23. Jaarverslagen van SNM, 1979-1980, pagina 5.

De werkgroep landbouw van SNL besteedde ook aandacht aan de implicaties van de door IUCN geïnitieerde ‘World Conservation Strategy’ in maart 1980.³⁴⁵ Het gemeenschappelijk landbouwbeleid is binnen beide milieuorganisaties ter sprake gekomen. Op de door de ITE georganiseerde conferentie over landbouw en milieu in Engeland stonden ontwikkelingen in eigen land centraal; toch was er meermaals aandacht voor de invloed van landbouwbeleid van de Europese Economische Gemeenschap op de Britse landbouw.³⁴⁶ Binnen SNL leidde dit bijvoorbeeld tot de notitie ‘Het EEG-landbouwbeleid en de invloed daarvan op natuur-, milieu- en landschapsbescherming in de lid-staten’.³⁴⁷

D. Wat verklaart de graduele ontwikkeling qua actoren in beide landen?

In zowel Nederland als Groot-Brittannië bestonden de actoren tijdens het eerste ‘moment’ uit een *old boys network* van adel, grootgrondbezitters, zakenlui en bankiers, samen met (amateur)biologen. In Nederland kwam daar in de jaren dertig en veertig twee nieuwe soorten bij: bestuurders en politici, maar ook cultuurtechnici en landbouwkundigen. In Groot-Brittannië maakten in de jaren dertig en veertig zakenlieden plaats voor professionele wetenschappers als ecologen en geografen. Het derde ‘moment’, na de intrede van ‘milieu’, maakten adel en zakenlieden plaats voor een nieuwe generatie met veel landbouwkundigen en ambtenaren in de gelederen. Hoewel telkens een nieuwe actor zijn intrede deed, betekende dit niet het einde van de ‘oude’ actoren. zo was Peter Nijhoff, oprichter van SNM, ook secretaris van de CCNL geweest. De heer Herwerden was zowel directeur van Natuurmonumenten geweest als voorzitter van de Werkgroep Landbouw van SNM. Er bestaat dus in beide landen vrij veel continuïteit in het soort actoren en een meer graduele verandering. Het beeld dat Van der Windt schetst van de rol van nieuwe generaties moet dan ook genuanceerd worden; in de praktijk was – en dan met name wat betreft de eerste twee ‘momenten’ – van een hardnekkiger, constanter, netwerk rond natuurbescherming-landbouw.

³⁴⁵ IISG, SNM, 3022, Juli-oktober 1980, ‘World conservation strategy’.

³⁴⁶ B. Huber, ‘How is the EEC likely to influence changes in agricultural impacts in Britain?’, *Agriculture and the environment*, 20-4.

³⁴⁷ IISG, SNM, 3034: Stukken betreffende het EG-landbouwbeleid. 1976-1986; 3018: Stukken betreffende de projecten met betrekking tot de landbouw van Siebe Algra . Met enige vroege geschriften, 1976, Het EEG-landbouwbeleid en de invloed daarvan op natuur-, milieu- en landschapsbescherming in de lid-staten.

E. Hoe komt het dat de ontwikkeling van wetenschap in Groot-Brittannië meer continuïteit vertoont dan in Nederland?

Ten derde lijkt de ontwikkeling van wetenschappelijke kennis die de definiëring en operationalisering van natuurbescherming-landbouw mogelijk maakte tussen Nederland en Groot-Brittannië te verschillen: wat verklaart dat Groot-Brittannië meer continuïteit op dit gebied vertoont? In Nederland kenden het eerste en tweede ‘moment’ veel overeenkomsten qua wetenschappelijke kennis; onderstrepen van het natuurwetenschappelijk belang, een nadruk op het ‘unieke’ in de natuur en als argument voor het opzetten van natuurreservaten, maar ook bijvoorbeeld het gebruik van het woord ‘plantengemeenschappen’. Nieuw was het concept ‘halfnatuurlijke’ landschappen en ook werd voor het eerst het onderscheid tussen fundamenteel natuuronderzoek en toegepaste landbouwkunde genoemd. Bij het derde moment was voor het eerst veel nieuw soort – sociaalwetenschappelijk – onderzoek. In Groot-Brittannië ontstaan een constanter beeld en dit is te verklaren doordat op alle drie de momenten al gesproken werd van ‘ecology’. Hoewel bij het eerste moment nog de nadruk op de biologie – soorten dieren – lag, was ook al ruimte voor ecologische argumenten voor het aanmerken van een gebied als natuurreservaat. Bij het tweede moment lang overduidelijk het zwaartepunt op ecologie. Bij het derde moment was nog steeds een sterke nadruk op ecologie, maar in combinatie met landbouwkundig onderzoek.

Ter verklaring van dit verschil tussen Nederland en Groot-Brittannië lijkt het aannemelijk dat de opkomst van de ecologie voor een groot deel terug te voeren is op Groot-Brittannië. De secundaire literatuur lijkt deze stelling te bevestigen. Op internationaal niveau bekeken veranderde het soort expertise met de opkomst van de ecologie in de jaren veertig.³⁴⁸ Echter, nationaal bekeken lijkt Groot-Brittannië een voorloper te zijn geweest in ecologisch onderzoek. Eén van de pioniers die de ecologie op de kaart zette was Arthur Tansley, die oprichter van de British Ecological Society was en voorzitter van de commissie die met het *Nature Conservation and Nature Reserves* kwam.³⁴⁹ In 1893 werd bij de jaarlijkse bijeenkomst van de British Association for the Advancement of Science voor het eerst gesproken van ‘ecologie’. In 1904 vormde zich een Committee for the Survey and Study of British Vegetation, die in 1913 opging in de British Ecological Society – de eerste

³⁴⁸ De Bont, ‘Dieren zonder grenzen’, 534.

³⁴⁹ Laura J. Cameron, ‘Sir Arthur Tansley’, *Oxford Bibliographies*, oktober 2017, geraadpleegd: juni 2018. Zie: <http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199830060/obo-9780199830060-0094.xml>.

ecologische vereniging ter wereld.³⁵⁰ Elders wordt opgemerkt dat Rothschilds zienswijze vooruitstrevend was: in plaats van louter op het beschermen van individuele bedreigde diersoorten te focussen, realiseerde hij zich het belang van bescherming van de habitat, de leefomgeving van de dieren, en de relatie van de habitat met de grotere omgeving.³⁵¹ In de bestudeerde bronnen van de SPNR wordt ‘ecology’ meermaals genoemd en het is niet ondenkbaar dat dit te danken was aan deze vroege ontwikkelingen.

F. Waarom is institutionalisering in Nederland meer privaat en in Groot-Brittannië meer publiek (politiek) vormgegeven?

In beide landen werden de storylines na de vroege periode geoperationaliseerd, maar waar het Groot-Brittannië om wetten en overheidsinstanties gaat was in Nederland de operationalisering privaat van aard. Uit de storyline van CCNL volgde overleg in de COLN. De storyline binnen SNM leidde tot oprichting van de interne Werkgroep Landbouw, maar ook een externe organisatie: het Centrum voor Landbouw en Milieu. In Groot-Brittannië volgde na de rapporten in oorlogstijd enkele wetten: de Town and Countryside Planning Act (1947), de Agriculture Act (1947) en de National Parks and Access to the Countryside Act (1949). Ook volgde in 1949 oprichting van Nature Conservancy een overheidsorgaan. In de jaren tachtig leidde de storyline over landbouw, natuur en milieu tot de Agriculture Act (1986). Ter verklaring van dit verschil zijn minstens drie hypothesen te formuleren: de oorzaak ligt in de vroegere jaren van beide natuurbeschermingsbewegingen, het gaat om een beeld dat voorkomt uit historiografische verschillen of – als derde mogelijkheid – de constatering is slechts het gevolg van een momentopname en is niet representatief voor de natuurbescherming-landbouw in een breder tijdsbestek.

De eerste mogelijke verklaring wijst op de pad-afhankelijkheid van natuurbescherming-landbouw. In de secundaire literatuur wordt de wijze waarop de natuurbeschermingsbeweging zich in Nederland en Groot-Brittannië ontwikkelde verklaard door een respectievelijk actieve en passieve houding van de overheid.³⁵² In Nederland slaagde Natuurmomenten er in om gebieden af te schermen van andere vormen van landgebruik zoals landbouw. Door dit vroege succes van de beweging was de urgentie voor overheidsingrijpen ter restrictie van de

³⁵⁰ J.K. Bowers, ‘British agricultural policy since the Second World War’, *The Agricultural History Review* 33 (1985) afl. 1, 66-76, aldaar 70-1.

³⁵¹ Rothschild, *Nathaniël Charles Rothschild 1877-1923*, 3-4.

³⁵² Van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land?*, 36, 42.

landbouw ten aanzien van Nederlandse natuur niet zo groot. Waarom iets repareren dat werkt? In Groot-Brittannië was het in het eerste ‘moment’ echter niet gelukt een vuist tegen landbouw en andere vormen van landgebruik te maken. Door dit falen van de privaat georganiseerde natuurbeschermingsbeweging werd in sterkere mate een beroep op de overheid gedaan. De Britse rapporten in oorlogstijd pleitten beide om een centrale aanpak van de overheid; in Nederland zaten de georganiseerde landbouw en natuurbescherming met elkaar aan de overlegtafel.

De tweede hypothese dat dit verschil in operationalisering te wijten is aan de invloed van historiografische verschillen komt voort uit het falen en slagen van respectievelijk de Nederlandse en Britse private natuurbeschermingsbewegingen. Hierdoor domineert in de Britse geschiedschrijving het politieke perspectief terwijl in Nederland meer aandacht voor de sociale kant is. Zo beschouwt John Sheail de oprichting en eerste decennia van Nature Conservancy als de vormende jaren van de natuurbescherming, terwijl de eerste private initiatieven in Engeland eerder begonnen dan in Nederland.³⁵³ Elders wordt gesteld dat de geschiedenis van landschapsbescherming in Engeland niet een sociaal-cultureel maar inherent politiek proces is.³⁵⁴ In de Nederlandse geschiedschrijving nemen studies naar private organisaties als Natuurmonumenten een prominente plek in.³⁵⁵ Van der Windt verricht ‘wetenschapsonderzoek’ en biedt hierdoor veel zicht op de sociale dynamiek binnen de natuurbescherming. Het vertrekpunt van deze scriptie was de historiografie van natuurbescherming-landbouw voor beide landen en dit heeft de selectie van organisaties en bronnen dan ook beïnvloed.

Volgens de derde hypothese ontstaat een ander beeld van de operationalisering van de storylines rond natuurbescherming-landbouw als men de blik verbreed. Zo nam het Nederlandse parlement ook wetgeving aan rond natuurbescherming en landbouw. In 1967 volgde na decennia eerder al te zijn aangekondigd de Natuurbeschermingswet.³⁵⁶ Het beeld van de operationalisering van storylines rond natuurbescherming-landbouw zou door SNL na 1980 nog te hebben bestudeerd wellicht ook anders zijn, aangezien in de loop van dit decennium wél diverse wetten volgden ter bestrijding van het Nederlandse mestoverschot en

³⁵³ Sheail, *Nature conservation in Britain*. Hier richt Sheail zich voornamelijk op de periode 1945-1967.

³⁵⁴ Peter Mandler, ‘Politics and the English landscape since the First World War’, *Huntington Library Quarterly* 55 (1992) afl. 3, 459-474, aldaar 459-474.

³⁵⁵ Gorter, *Ruimte voor natuur*.

³⁵⁶ Mreijen, *De rode jonker*, 262-270.

overheidsinitiatieven voor vertaling van het milieubewustzijn in beleid.³⁵⁷ Hierbij zou een organisatorische verandering binnen de Rijksoverheid een rol hebben gespeeld. Doordat de departementen Natuurbescherming en Landbouw in 1982 voor het eerst samen in het Ministerie van Landbouw, Natuur en Visserij gingen werd een integrale benadering van het milieuvraagstuk – waarin natuurbescherming en landbouw tezamen moesten gaan – denkbaarder.³⁵⁸

Tegelijkertijd kan ook het succes van bovenstaande Britse wetgeving en Nature Conservancy gerelativeerd worden. Toen de overheid na 1949 middels Nature Conservancy zich actiever begon in te zetten voor natuurbescherming heerste nog een geloof in de mogelijkheid van een combinatie van belangen tussen landbouw en landschapsbescherming.³⁵⁹ Volgens de secundaire literatuur heeft de wetgeving en organisatie echter niet geleid tot de benodigde restricties op landbouw om natuur en milieu te beschermen.³⁶⁰ De vroege jaren tachtig waren een keerpunt: landbouw en natuurbescherming erkenden de noodzaak voor integraal beleid voor milieu- en natuurbescherming.³⁶¹ Dit brengt ons op een ander punt: voor beide landen geldt dat het tamelijk lang – aantasting van het landschap en maatschappelijke kritiek ten spijt – heeft geduurd voordat wettelijke restricties op de landbouw volgden.³⁶² Verklaringen hiervoor zijn de ervaring van de Tweede Wereldoorlog, een sterke landbouwlobby en een internationale trend.

De oorlogsjaren in Groot-Brittannië leidden tot een sterke stimulans voor maximalisering van de voedselproductie en beperkende maatregelen wat betreft toegang voor de stedeling tot het landschap.³⁶³ Al in de eerste naoorlogse jaren werd milieuschade als gevolg van landbouw opgemerkt, maar werd een sterke, stabiele en efficiënte landbouw hoger gewaardeerd.³⁶⁴ Ook voor Nederland geldt dat de oorlogsjaren leidden tot veranderingen in de landbouw met de

³⁵⁷ Ben Hermans, *De mestmarathon. Kroniek van ruim 42 jaar Nederlands mestbeleid* (2016) 10-5. Tellegen, *Groene herfst*, 123-125.

³⁵⁸ Hermans, *De mestmarathon*, 15.

³⁵⁹ Ditt en Rafferty, 'Nature conservation in England and Germany 1900-70', 2.

³⁶⁰ Bowers, 'British agricultural policy since the Second World War'.

John Sheail, 'Nature protection, ecologists and the farming context. A U.K. historical context', *Journal of Rural Studies* 11 (1995) afl. 1, 79-88.

³⁶¹ Sheail, 'Nature protection, ecologists and the farming context', 175.

³⁶² Zo waarschuwden Nederlandse wetenschappers aan het einde van de jaren zestig al voor de toenemende hoeveelheid mest – als gevolg van een groeiende veestapel – die maar moeizaam kon worden verwerkt en risico's voor de bodem en water met zich meebracht. Zie: Hermans, *De mestmarathon*, 10-11.

Volgens Egbert Tellegen was de vertaling van het milieubewustzijn van de jaren zestig een traag proces. Beleid uit de jaren zeventig was vooral 'milieu-hygiënisch', een al vroeger gemunte koppeling tussen milieukwaliteit en volksgezondheid. Zie: Tellegen, *Groene herfst*, 116-125.

³⁶³ Martin, 'Agricultural development and Britain's Natural heritage', 168.

³⁶⁴ *Ibidem*, 171.

voeding van de bevolking op een redelijk niveau als prioriteit. Het voedseldistributiesysteem slaagde hierin; in tegenstelling tot andere bezette landen als Frankrijk en België was de voedselvoorziening tot 1944 goed geregeld.³⁶⁵ Hiervoor was wel sprake van een grondige transformatie van de landbouw vanaf het eerste jaar van bezetting; een transformatie van de landbouwsector van exportgericht naar gericht op binnenlandse behoeftebevrediging.³⁶⁶

Een extra verklaring voor het uitblijven van restricties op de Britse landbouw is volgens Peter Mandler te vinden in de driehoeksverhouding natuurbescherming-landbouw-stad. Toenemende urbanisatie in het Interbellum leidde tot toenadering van de landbouw en natuurbescherming: uitbreiding van steden ging ten koste van het natuurlijke landschap; de stadsmens tastte als recreant de natuur aan. Hierdoor duurde het decennia voordat de natuurbescherming door kreeg hoe de commerciële landbouw ook natuurgebieden betrok en het landschap aantastte:

Here the conservation movement was finally beginning to regret its longstanding alliance with agricultural interests, to which it had turned to save the country from the city; who was left to save the country from itself, from its supposed natural stewards, the farmers?³⁶⁷

Ook wordt gewezen op de politieke cultuur van Nederland en Groot-Brittannië als vertragende factor. In Nederland zou sprake zijn van een gesloten cultuur van landbouwwetenschappers, boerenvoormannen en politici, waarin milieuproblemen weinig onder het voetlicht werden gebracht.³⁶⁸ In het Britse politieke systeem overheerste vanouds de opvatting dat de beleidsmakers, politici, als ‘custodians of the public interest’ golden. Hierbij was sprake van een bemoederende rol, waarbij het publieke belang werd gedefinieerd zonder daadwerkelijk te informeren naar de mening van de bevolking. Toegang tot publieke informatie was beperkt en afspraken met sectoren worden achter gesloten deuren gemaakt en waren vaak niet bindend. Het ambtenarenapparaat zou daarnaast elitair, bureaucratisch en procedure-gericht zijn en niet systematisch te werk gaan. Ten derde kregen lokale overheden vaak een grote rol bij de aanpak van milieuproblematiek toegedicht, terwijl weinig publieke interesse voor de lokale politiek bestaat en lokale overheden vaak inadequaat blijken te zijn

³⁶⁵ ‘In zijn systematische economische oorlogsvoorbereiding lijkt Nederland uniek in West-Europa’. Zie: Hein Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002) 567.

³⁶⁶ Klemann, *Nederland 1938-1948*, 196-7.

³⁶⁷ Mandler, ‘Politics and the English landscape since the First World War’, 470.

³⁶⁸ Hermans, *De mestmarathon*, 12-3..

voor het incorporeren van milieubelangen in besluitvorming; economische belangen in de regio prevaleren doorgaans.³⁶⁹ Overigens stelt Egert Tellingen dat hier sprake is van een internationale trend. Eind jaren zeventig en begin jaren tachtig waren wereldwijd een dalperiode wat betreft aandacht voor milieuvraagstukken, iets wat pas na het Brundlandt-rapport (1987) zou veranderen.³⁷⁰

Tenslotte worden opgemerkt dat voor een – retorische – toenadering tussen beide partijen niet noodzakelijkerwijs sprake hoefde te zijn van een positief gedefinieerde storyline – in tegendeel. Onderstaand schema laat zien dat juist op de momenten dat sprake was van een negatief gedefinieerde relatie contacten tussen natuurbeschermers en landbouwers volgden.

NL		GB	
Is de definitie relatie natuurbescherming-landbouw: positief (+) / negatief (-) / gematigd/complexer/tegenstrijdig (+/-)?			
1880-1910	+-	x	
1930-1940	-	+	
1960-1970	+-	-	
Retorische toenadering (-) / praktische toenadering (+-) / samenwerking & overleg (+)?			
1880-1910	x	x	
1930-1940	+	+-	
1960-1970	+-	+	
Een negatieve definitie van de onderlinge relatie kan juist leiden tot meer contact!			

Figuur3.2. Vergelijkende analyse relatie natuurbescherming-landbouw

³⁶⁹ McCormick, *Reclaiming paradise*, 128.

³⁷⁰ Tellingen, *Groene herfst*, 149.

Conclusie

De geschiedenis van natuurbescherming-landbouw in een tijdsperspectief van tachtig jaar laat zien hoe natuurbeschermers er steeds meer aan gelegen waren invloed uit te oefenen op de landbouw. Waar het eerst enkel ging om te bepalen waar in de ruimte wel en waar geen landbouw zou mogen worden bedreven, kwam hier steeds meer de wens bij te bepalen hoe de landbouwpraktijk precies vorm kreeg. Dit heeft alles te maken met het beeld dat natuurbeschermers hadden van ‘natuur’, ‘landbouw’ en hun onderlinge relatie. Wetenschappelijk onderzoek was hier van grote invloed.

Rond 1900 waren het voornamelijk zorgen over de zichtbare veranderingen in het fysieke landschap die mensen er toe aanzette zich te organiseren in organisaties met het doel om oude gebouwen, landschappen en natuurgebieden te beschermen tegen stedenbouw, industrialisering, aanleg van infrastructuur en landbouw. Natuur zoals in het oude landschapsbeeld leek te verdwijnen en dat moest stoppen, want natuur was ‘mooi’ en van recreatieve waarde voor de mens. Daarnaast hadden biologen het belang dergelijke gebieden te behouden als onderzoeksobject voor studie. Door reservaten te stichten kon ‘natuur’ worden afgescheiden van menselijke invloed. Enerzijds was landbouw één van de activiteiten waartegen moest worden beschermd. Anderzijds erkenden actoren dat het landschap zoals zij dit uit hun jeugd kenden voor een groot deel uit landbouw bestond. ‘Niet hier’ was het devies. Zolang het lukte om natuurgebieden af te scheiden was nauwelijks contact tussen natuurbeschermers en agrariërs vereist. Het grootste verschil tussen de twee bestudeerde organisaties uit deze vroege periode was de mate van succes: Natuurmonumenten bleek wél en de SPNR nauwelijks in staat tot het beschermen van gebieden. Dit is te wijten aan de rol van actoren – het sterke netwerk van een Van Tienhoven, de plotselinge dood van Rothschild – maar ook statutaire en organisatorische doelen. De SPNR richtte zich aanvankelijk vooral op de promotie van het idee, niet zozeer de uitvoering.

In het Interbellum namen de zorgen over het veranderende landschap niet af, maar hierbij ontstond door voortschrijdend biologisch onderzoek – onder andere in de natuurgebieden die ondertussen afgescheiden waren van cultivering – een steeds omvattender beeld van de samenhang en onderlinge afhankelijkheden van elementen in de natuur. De ecologische wetenschap speelden in de vorming van dit beeld een steeds prominentere rol. Enerzijds bleef het idee van reservaatvorming bestaan. Daarnaast leidde deze wetenschappelijke kennisverwerving er toe dat correct, op wetenschappelijk onderzoek gestoeld, beheer van de afgescheiden gebieden nu wél wenselijk werd geacht. Zowel in Groot-Brittannië als

Nederland erkenden natuurbeschermers het landbouwbelang en ontstond ook de eerste voorzichtige bemoeienis met de landbouwpraktijk: intensivering verdiende de voorkeur boven extensivering. In beide landen nam de druk op de grond als gevolg van bevolkingsgroei, verstedelijking en industrialisering toe. Hieruit ontstond in Nederland contact tussen vertegenwoordigers van landbouw en natuurbescherming voor een goede afwikkeling bij dreigende conflicten over specifieke gebieden; een centrale overheidsplanning bleef nog uit: ‘niet hier, maar daar’ was het devies. In Groot-Brittannië lijkt een dergelijk contact niet te zijn ontstaan en vormde landbouw slechts één van de – en zeker niet de grootste – bedreigingen van het landschap en de natuur. Een mogelijke verklaring hierin is het proces van ruilverkaveling, dat in Nederland de aandacht op de aanspraak van landbouw op gronden richtte. In Nederland was natuurbescherming-landbouw wél en in Groot-Brittannië níet in conflict. Een mogelijke verklaring is de sterke Britse culturele hang naar het platteland en de boer als hoeder van dit landschap.

Toen ‘milieu’ als nieuw probleem voor natuurbescherming en landbouw haar intrede deed, bleef de wens tot afscheiding van natuur van landbouw in beide landen voortbestaan. Maar, het onderscheid tussen natuur en cultuur werd vager. Landbouw, natuurreservaten en steden waren allemaal onderdeel van hetzelfde milieu, dezelfde ecologie. Binnen de milieuorganisaties kreeg men een nog preciezer beeld van de landbouw, haar methoden, haar invloed op de omgeving, maar ook de invloed van omliggende natuur op de landbouw. Er was ook sprake van differentiatie in soorten wetenschappelijke kennis. Landbouw werd een steeds technischere aangelegenheid en landbouwkundig onderzoek steeds meer onmisbaar. Hiernaast bestond fundamenteel wetenschappelijk onderzoek naar ecologie en biologie. Deze natuurbeschermers maakten een selectie in milieuvriendelijke en –onvriendelijke landbouwpraktijken. ‘Niet hier, maar daar, en zó’ werd het devies. Hieruit volgde de behoefte aan contact tussen boeren en natuur- en milieukundigen. In de bestudeerde casussen had de overheid een verschillende rol: in Nederland was zij afwezig, in Groot-Brittannië aanwezig als centrale speler; verbinder tussen de verschillende partijen.

Waarom was soms wel sprake van samenwerking tussen natuurbescherming en landbouw en soms niet? Dat hing af van of actoren überhaupt een storyline vormden rond natuurbescherming-landbouw. Dit was in de vroege natuurbeschermingsbeweging nauwelijks het geval en van samenwerking tussen beide groepen was dan ook zowel binnen Natuurmonumenten als de SPNR geen sprake. In de jaren dertig en veertig definieerden de Nederlandse natuurbeschermers van de CCNL de relatie natuurbescherming-landbouw zeer

negatief – wat leidde tot samenwerking in de COLN. In Groot-Brittannië hadden natuurbeschermers grotere vijanden dan de door hen mild beschouwde landbouw. Contact bleef uit. De NERC definieerde de relatie tussen natuur-milieu en de landbouw ook zeer negatief, wat leidde tot de conferentie met landbouw- én natuurbeschermingsorganisaties. Hieruit kan de conclusie worden getrokken dat een storyline waarin de relatie natuur-landbouw zeer negatief wordt gedefinieerd (CCNL, NERC) reden kan zijn voor toenadering. SNM definieerde de storyline enigszins positief – natuurbescherming en milieuvriendelijke landbouw – en enigszins negatief – natuurbescherming en schadelijke landbouw. Bij de Cursus Landbouw was sprake van onderling contact, maar rond 1980 beklagden actoren zich. Dit kan echter een momentopname zijn.

In beide landen duurde het lang voordat overheidsbeleid, wet- en regelgeving volgde waarmee de relatie natuurbescherming-landbouw gereguleerd werd: in beide gevallen tot na de Tweede Wereldoorlog terwijl natuurbeschermers al decennia pleitten voor natuurbeschermingswetgeving. Toch wordt de vroege natuurbescherming in Nederland anders gewaardeerd dan in Groot-Brittannië, namelijk positiever. Dit hoeft niet per sé te betekenen dat in Nederland meer werd bereikt, maar kan ook door een verschil in perspectief komen. Door een dominerend politiek perspectief in Groot-Brittannië lijkt natuurbescherming daar pas écht te beginnen met de oprichting van Nature Conservancy (1949) terwijl privaat ook al gebieden bescherming genoten – zij het in mindere mate dan in Nederland. In de Nederlandse historiografie wordt de oprichting van Natuurmonumenten als een triomf gevierd. Toch duurde het hier nog langer, tot 1967, voor een eerste natuurbeschermingswet tot stand kwam.

Het denken over natuurbescherming werd duidelijk beïnvloed door het soort actor. De hobbybiologen van de vroege natuurbeschermingsbewegingen pleitten voornamelijk voor afscheiding van gebieden. De professionele ecooloog pleitte voor een centralere planning met oog voor verschillende functies van gebieden – of deze nou geïntegreerd moesten worden of niet. Men kan stellen dat ecologen en ambtenaren beiden gewend waren om in systemen te denken en een top-down benadering hanteerden. In de milieubeweging waren ook ecologen, maar ook landbouwkundigen actief. Door steeds meer bewustwording over de wederzijdse invloed van natuur en landbouw ontstond ook een meer geïntegreerde zienswijze.

Waarom zou het in Nederland tot 1967 duren voordat bescherming van natuurgebieden wettelijk verankerd werd en in Groot-Brittannië tot 1947? Men kan stellen dat in Nederland de noodzaak minder groot was, gezien de successen van de privaat-georganiseerde

natuurbeschermingsbeweging en het overleg in de CCNL, als mooi voorbeeld van het zo typisch Nederlands geachte poldermodel. Waarom als overheid iets proberen te regelen wat al privaat functioneert? Het mag opmerkelijk genoemd worden dat het in Groot-Brittannië zo lang geduurd heeft voordat überhaupt eindelijk een centrale autoriteit werd opgericht terwijl hier al decennia om gepleit werd in tal van onderzoeksrapporten. De Tweede Wereldoorlog speelde in beide landen een vertragende rol op uitbouw van natuurbescherming en kan dit in het geval van Groot-Brittannië enigszins verklaren. De ervaring van de landbouwcrisis en de oorlogsjaren kan ook ten dele verklaren waarom wetgeving waarin de landbouwpraktijk aan banden werd gelegd in beide landen lang uitbleef: de publieke opinie bleef nog lang positief gekant tegenover de landbouwindustrie. Een andere factor is de landbouwlobby, die in beide landen sterk georganiseerd was, mede door de crisisjaren in de landbouw. Tegenover de oude landbouwpraktijk was het als nieuwere natuur- en milieubeschermingsbeweging moeilijker opboksen.

De verschillende momenten waarop de Britse en Nederlandse overheid de relatie natuurbescherming-landbouw institutionaliseerde via oprichting van een nieuwe organisatie, wet- en regelgeving en beleid zijn grotendeels te verklaren uit nationale omstandigheden: bestaande institutionele arrangementen, de rol van actoren of het politieke klimaat. De twee oorlogen hebben een vergelijkbare uitwerking gehad op beide natuurbeschermingsbewegingen. De economische conjunctuur die de maatschappelijke en politieke houding ten aanzien van landbouw bepaalde bleef in het algemeen ook niet beperkt tot de landsgrenzen. Het zijn echter de internationale en supranationale ontwikkelingen in natuurbescherming die kunnen verklaren waarom het veranderende denken over natuurbescherming – en de relatie met landbouw – van Nederland en Groot-Brittannië in grote lijnen met elkaar oplopen. De beweging was van meet af aan in enige mate internationaal georiënteerd; de internationale verdragen en conferenties hebben in de vroege periode een stempel op beide nationale bewegingen gedrukt. Na de oorlog waren het de grote internationale NGO's die veel invloed op internationale én nationale wetgeving hadden. Een laatste factor is de toename in supranationaal natuur-, milieu- en landbouwbeleid van de Europese Economische Gemeenschap.

Historisch gezien is het pas zeer recent dat de landbouw – na duizenden jaren van een gelijksoortige praktijk – moet concurreren met natuurbescherming als functie van grondgebruik. Natuurbescherming en landbouw zijn niet de enigen die met elkaar concurreren om de grond. Andere functies van grondgebruik zoals woningbouw en industrie zijn in dit

onderzoek grotendeels buiten beschouwing gelaten. Door onderzoek te verrichten waarin deze ‘spelers’ worden meegenomen ontstaat mogelijk beter inzicht in de complexiteit van de onderlinge dynamiek tussen deze bewegingen en eventuele onderlinge ‘coalitievorming’.

Strookt het beeld van natuurbescherming-landbouw als elkaars ‘natuurlijke’ vijanden met het beeld dat uit dit onderzoek naar voren is gekomen? Nee. In deze studie is naar voren gekomen hoe veranderlijk de natuurbescherming, landbouw en de – geïnstitutionaliseerde – relatie natuurbescherming-landbouw door de tijd zijn geweest. De veranderlijkheid van de betekenis van het concept ‘natuur’ ligt aan deze veranderlijkheid ten grondslag, gekoppeld aan ontwikkelingen binnen wetenschappelijk onderzoek naar ‘natuur’ – biologie, ecologie – en landbouw. Bij de vormgeving van de relatie natuurbescherming-landbouw vandaag de dag kan het wellicht lonen het traditionele vijandbeeld los te laten. ‘Woeste gronden’, ‘the countryside’ of de stad: het is allemaal een onderdeel van ‘natuur’.

Primaire bronnen

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam, Archief Contact-Commissie voor Natuur- en landschapsbescherming

- Archief Stichting Natuur en Milieu (Utrecht).

Jenkins, David ed., *Agriculture and the environment. Natural Environmental Research Council; Institute of Terrestrial Ecology* (Cambridge 1984). Zie:

<http://nora.nerc.ac.uk/id/eprint/5980/1/13.pdf>.

Scott, Lord Justice, *Report of the Committee on Land Utilisation in rural areas. Ministry of Works and Planning* (Londen 1942).

Stadsarchief, Amsterdam, 999: Archief van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten.

Tansley, A. e.a., *Nature Conservation and Nature Reserves. Report of the Committee of the British Ecological Society* (1944).

‘The Rothschild Reserves’, *Wildlife in Trusts*, geraadpleegd: mei 2018, zie:

<http://www.wildlifetrusts.org/rothschildreserves/list>.

Literatuurlijst

- Adams, William M., *Against extinction. The story of conservation* (Londen 2004).
- Belt, Henk van den, 'Networking nature, or Serengeti behind the dikes', *History and Technology* 20 (2004) afl. 3, 311-333.
- Bergh, S. van den, *Verdeeld land. De geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland vanuit een lokaal perspectief, 1890-1985* (Wageningen 2004).
- Bieleman, Jan, *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000* (Amsterdam 2008).
- Bont, Raf de, 'Dieren zonder grenzen. Over wetenschap en internationale natuurbescherming, 1890-1940', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125 (2012) afl. 4, 520-535.
- Bouma, Joop en Hans Marijnissen, 'Het boerenland smacht naar een visionair', *Trouw*, 19 juni 2018, geraadpleegd: juni 2018. Zie: <https://www.trouw.nl/groen/het-boerenland-smacht-naar-een-visionair~a3257146/>.
- Bowers, J.K., 'British agricultural policy since the Second World War', *The Agricultural History Review* 33 (1985) afl. 1, 66-76.
- Buis, J. en J.P. Verkaik, *Staatsbosbeheer. 100 jaar werken aan groen Nederland* (Utrecht 1999).
- Cameron, Laura J., 'Sir Arthur Tansley', *Oxford Bibliographies*, oktober 2017, geraadpleegd: juni 2018. Zie: <http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199830060/obo-9780199830060-0094.xml>.
- Caspers, Thijs, *De geschiedenis van de natuurbescherming in Vlaanderen van 1910-1940* (Proefschrift, Tilburg 1992).
- Catalogus National Archives. Royal Society of Wildlife Trusts*, 'A brief history of the Society for the Promotion of Nature Reserves (now, the Society for the promotion of Nature Conservation)', I-IV.
- Cioc, Mark, 'Introduction', in: Mark Cioc, *The game of conservation. International treaties to protect the world's migratory animals* (Ohio University Press, 2009) 1-13.
- Coesél, Marga, *Zinkviooltjes en zoetwaterwieren. J. Heimans (1889-1978). Natuurstudie en natuurbescherming in Nederland* (Hilversum 1993).
- Dekker, Jos, *Dynamiek in de Nederlandse natuurbescherming* (Utrecht 2002).
- Ditt, Karl en Jane Rafferty, 'Nature conservation in England and Germany 1900-70. Forerunner of environmental protection?', *Contemporary European History* 5 (1996) afl. 1, 1-28.

- Gorter, Hans Paul, *Ruimte voor natuur. 80 jaar bezig voor de natuur van de toekomst* (Den Haag 1986).
- Hajer, Maarten A., *The Politics of Environmental Discourse. Ecological Modernization and the Policy Process* (Oxford: Clarendon Press, 1995).
- Harari, Yuval Noah, *Sapiens. A brief history of humankind* (2011).
- Heijningen, René van, *De muur van Mussert. NSB-hagespraken in Lunteren, 1936-1940* (Amsterdam 2015).
- Hermans, Ben, *De mestmarathon. Kroniek van ruim 42 jaar Nederlands mestbeleid* (2016).
- Herzele, Ann van, 'A forest for each city and town. Story lines in the policy debate for urban forests in Flanders', *Urban Studies* 43 (2006) afl. 3, 673-696
- Howkins, Alun, *The death of rural England. A social history of the countryside since 1900* (Londen 2003).
- Klemann, Hein, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002).
- McCormick, John, *Reclaiming Paradise. The global environmental movement* (1991).
- Macekura, Stephen J., *Of limits and growth. The rise of global sustainable development in the twentieth century* (2015).
- Mandler, Peter, 'Politics and the English landscape since the First World War', *Huntington Library Quarterly* 55 (1992) afl. 3, 459-474.
- Martin, J., 'Agricultural development and Britain's Natural heritage' (hoofdstuk 7), in: *The development of modern agriculture. British farming since 1931* (2000) 167-195.
- Meulen, Dick van der, *Het bedwongen bos. Nederlanders en hun natuur* (Amsterdam 2009).
- Merchant, Carolyn, 'Conservation and preservation, 1785-1950', in: Carolyn Merchant, *American environmental history. An introduction* (2007) 134-156.
- Mreijen, Anne-Marie, *De rode jonker. De eeuw van Marinus van der Goes van Naters 1900-2005* (Amsterdam 2018).
- Niemantsverdriet, Thijs en Geertje Tuenter, 'Schouten kiest niet tussen boer en natuur', *NRC.nl*, 7 december 2018, geraadpleegd: januari 2018. Zie: <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/12/07/schouten-kiest-niet-tussen-boer-en-natuur-a1584208>.
- 'Notaris van den Ham', *Het Luntersche Buurtbosch*, geraadpleegd: juni 2018. Zie: <https://www.buurtbosch.nl/notaris-van-den-ham/>.

Pater, Ben de, 'Veranderend landschap. Van een vage orde naar een strakke ordening', in: Harde en Triest ed., *Jonge landschappen 1800-1940. Het recente verleden in de aanbidding* (1944) 9-20.

Rees, Hans, 'Het Nederlandse landschap in de twintigste eeuw', in: C. Boissevain e.a. ed., *Typisch Hollands! De verandering van het Nederlandse landschap en de Collectie Knecht-Drenth, 1900-heden* (Zutphen 2008) 51-120.

RLI, *Duurzaam en gezond. Samen naar een houdbaar voedselsysteem* (2018).

Sheail, John, *Nature in trust. The history of nature conservation in Britain* (Glasgow en London: Blackie, 1976)

- 'Nature protection, ecologists and the farming context. A U.K. historical context', *Journal of Rural Studies* 11 (1995) afl. 1, 79-88
- 'War and the development of nature conservation in Britain', *Journal of Environmental Management* 44 (1995) 267-283.
- *Nature conservation in Britain. The formative years* (London: Stationery Office, 1998)
- 'Nature conservation and the agricultural historian'.

Smit, Hans, 'Stinkende weilanden en volle stallen', *Trouw*, 22 augustus 2003, geraadpleegd: april 2018. Zie: <https://www.trouw.nl/home/stinkende-weilanden-en-volle-stallen~afc27c1f/>.

Smith, Adrian en Florian Kern, 'The transitions storyline in Dutch environmental policy', *Environmental Politics* 18 (2009) 78-98.

Smit, Christianne, *De Volksverheffers. Sociaal-hervormers in Nederland en de wereld 1870-1914* (Hilversum 2015).

Smits, Mari, *Boeren met beleid. Honderd jaar Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond, 1896-1996* (Nijmegen 1996).

Tellegen, Egbert, *Groene herfst. Een halve eeuw milieu* Windt, H. J. van der, *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990* (Dissertatie Groningen 1995).

'Uitkomsten', *De staat van de boer*, geraadpleegd: juni 2018. Zie: <https://destaatvandeboer.trouw.nl/resultaten/>.

Vermaas, Mariska en Jan Braakman, 'Ik moet ook besluiten nemen die boeren niet leuk vinden', *Boerderij*, 18 december 2017, geraadpleegd: januari 2018. Zie: <http://www.boerderij.nl/Home/Achtergrond/2017/12/Ik-moet-ook-besluiten-nemen-die-boeren-niet-leuk-vinden-226740E/>.

'W. (Wim) Meijer', *Parlement & politiek*, z.d., geraadpleegd: april 2018. Zie: https://www.parlement.com/id/vg09llg717zo/w_wim_meijer.

Wachelder, Tim, 'Natuurmonument Naardermeer. Woensdag weetje', *Historiën*, 22 april 2015, geraadpleegd: juni 2018. Zie: <http://www.historien.nl/natuurmonument-naardermeer/>.

Wild, Trevor, *Village England. A social history of the countryside* (Londen 2004).

Wilson, Mark *The British environmental movement. The development of an environmental consciousness and environmental activism, 1945-1975* (Doctoral thesis, University of Northumbria 2014).

Windt, Henny J. van der, *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990* (Dissertatie Groningen 1995).

Woude, R. van der, *Op goede gronden. Geschiedenis van de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond 1918-1995* (Hilversum 2001).